

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΡΙΞΙΟΣ

ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ
ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (δ. φ.)
Καθηγητοῦ φιλοσοφίας και θεολογίας

(Συνέχεια ἐκ τοῦ 2 τεύχους)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Α'. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ

§ 8.

Ποὶν εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἔρευναν τοῦ ζητήματος τούτου ἀναγκαῖον κρίνομεν νὰ προταχθῶσιν δλίγα τινὰ ἀποσαφοῦντα τὰς γενικὰς περὶ τούτου σκέψεις τοῦ φιλοσόφου καὶ πρὸ πάντων καταδεικνύοντα τὴν σχέσιν τοῦ κεφαλαίου τούτου πρὸς τὸ προηγούμενον. Τὰ ἄνω περὶ τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου συστάσεως εἰρημένα ἀποτελοῦσιν οἶνοι τὰς δίζας καὶ τὰ θεμέλια τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, περὶ οὓς θὰ πραγματευθῶμεν· διότι ὡς ἐν τῇ φύσει ἀπάσῃ διὰ τοῦ θείου λόγου λαμβάνει τὴν ὑπαρξίαν αὐτοῦ καὶ δικοσμεῖται εἰς ἐν δλον εὖ καὶ καλῶς συνηρμοσμένον καὶ διατεταγμένον δ ἔκπαγλος οὗτος καὶ θαυμάσιος κόσμος, οὗτος καὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις πράγμασιν δ λόγος εἶναι δ ταῦτα διακοσμῶν καὶ ἐξ αὐτοῦ ὡς ἐκ σπέρματος ἐκβλαστάνει τὸ θάλλον καὶ κλάδοις καὶ φύλλοις κορμοῦ δένδρον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς· τοῦτο ἐπιμελῶς μὲν θεραπευόμενον παράγει καρποὺς καλλίστους, τοὺς καρπούς, λέγω, τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας, ἀμελούμενον δὲ δέχεται τὴν παρὰ τοῦ διαβόλου ἐμβολάδα καὶ τὸ ἐνθεμα καὶ παράγει καρποὺς τῆς ἀσεβείας, τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ ψεύδους. Τούναντίον δὲ ἔτι μᾶλλον μεστοὶ καὶ ὥραῖοι καὶ ήδεῖς ὥριμάζουσιν οἱ ἀγαθοὶ δπου συντρέχει καὶ βοηθεῖ ἡ ἀνθρωπίνη ἐπιμέλεια, τὸ εὔκρατον τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ἥλιου τὸ φῶς καὶ ἡ θερμότης· τῆς εἰκόνος ταύτης διὰ τοῦτο μάλιστα ἐποιήσαμην χρῆσιν διότι τὰ τρία ταῦτα, γνῶσις, θρησκεία καὶ χρηστότης, ἐν οἷς κατὰ τὸν Ἰουστῖνον ἐμπεριέχεται καὶ δρίζεται δλη σχεδὸν ἡ πνευματικὴ ἡμῶν ζωή, διακρίνονται

μὲν ἄλλήλων, ἄλλὰ δὲν εἶναι γένει διάφορα καὶ καθ' ἑαυτὰ ὑπάρχοντα, τὴν αὐτὴν δὲ γένεσιν καὶ ἀρχὴν ἔχοντα οὕτω συνημμένως ἀπαντῶσι καὶ ἄλλήλων ἐφάπτονται, ὡστε ἀποβαίνει δυσχερέστατος ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ περὶ ἐνὸς ἑκάστου αὐτῶν χωριστὴ διαπραγμάτευσις. Ἀλλ' ὅμως σαφηνείας χάριν πειρατέον καὶ δὴ πρῶτον ὅητέον περὶ τῆς γνώσεως.

Β. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΓΝΩΣΤΙΚΗ

§ 9.

Καὶ ἐνταῦθα δὲν θ' ἀποστῶ τῆς μεθόδου, ἵς ποιοῦμαι συνήθως χρῆσιν πραγματευόμενος τοιαῦτα ζητήματα. Ἐξεταστέα δηλ. τὰ τρία ταῦτα: πρῶτον ἀν καθόλου ἔχωμεν τὴν δύναμιν τοῦ γινώσκειν, δεύτερον τίνι μεθόδῳ καθίσταται δυνατὴ καὶ προσιτὴ ἡ γνῶσις καὶ τέλος τὶ μάλιστα ἡμῖν γνωστέον. Προκειμένου περὶ τοῦ πρώτου ζητήματος οὐδεμίᾳν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν ὅτι οἱ ἀνθρώποι ἔχουσι τὴν δύναμιν, δοθεῖσαν αὐτοῖς ὅμοιον μετὰ τοῦ ἐμβληθέντος αὐτοῖς σπέρματος τοῦ Λόγου ἢ τοῦ λογικοῦ, οὗτοιος, ὡς ἀνω ἐρρήθη, (§§ 5—6) πάντες ἀνεξαιρέτως μετέχουσιν· ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου προέρχεται καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιβάλλεται οὐ μόνον ἡ δύναμις τοῦ γινώσκειν καὶ τοῦ διακρίνειν τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τοῦ ψεύδους ἀλλὰ καὶ ἔφεσίς τις καὶ ἔρως τῆς ἀληθείας¹⁾. ὅστις, ἀν μὴ συνθλίβηται²⁾ ὑπὸ σκολιῶν σπουδασμάτων καὶ ἐπιθυμιῶν, παρορμᾶ εἰς τὴν ἔρουναν τοῦ πῶς καὶ πόθεν ποριστέον τὴν ἀληθῆ γνῶσιν. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ἰουστῖνος, ὡς λέγει, ὑπὸ τοιούτου ζήλου κινηθεὶς ἐφίκετο τῆς ἀληθείας³⁾. ὅμεν μεγάλως ἐκτιμᾶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς φιλοσοφοῦντας⁴⁾ καὶ γενόμενος χριστιανὸς διετήρησε καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἱμάτιον τοῦ φιλοσόφου⁵⁾. Ἀλλ' οὐδὲ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν οὕτως ὑπερτιμᾷ ὥστε νὰ νομίζῃ αὐτὴν ἴκανὴν εἰς τὴν κτῆσιν τῆς ὅλης ἀληθείας· δέχεται δὲ ὅτι, ὅπως ἐν μέρει μόνον ἐγένοντο οἱ ἀνθρώποι μέτοχοι τοῦ θείου Λόγου, οὗτοι καὶ ἐν μέρει παρεχωρήθη αὐτοῖς ἡ εὑρεσις τῆς ἀληθίους γνώσεως· πιστοποιεῖται δέ, κατ' αὐτόν, τοῦτο ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ποιητῶν, φιλοσόφων καὶ νομοθετῶν, παρ' οἷς πολλὰ μὲν ἐξόχως εἰρημένα εὗρηνται, ἀλλ' ὅμως οὔτε ἴκανῶς σαφῆ οὔτε πλήρη οὔτε πάντοτε ἀμοιρα πλάνης καὶ ἀντιφάσεως⁶⁾. ἀλλ' οὔτε πάντα, κατὰ τὸν Ἰουστῖνον, οἴκοθεν οὗτοι ἔξενδον, ἀλλ' ἐδάνεισθησαν ἐκ τῶν Ἱερῶν Γραφῶν καὶ ὁ Πλάτων καὶ οἱ ἄλλοι ὅσα ἐγνωμάτευσαν⁷⁾ περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, περὶ ἀθανασίας ψυχῆς, περὶ ἀνταποδόσεως μετὰ θάνατον, περὶ τῆς θεωρίας τῶν οὐρανίων. Ταῦτα δὲν διαφέρουσι τῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ διαλόγου περὶ φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως διὰ πλειόνων εἰρημένων. Τὰ μὲν αἰσθητά, ὅμολογεῖ ὁ γέρων, γινώσκονται διὰ τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀσκήσεως, τῆς κατ' αἰσθησιν ἀντιλήψεως καὶ, γενικῶς εἰπεῖν, διὰ τῆς πείρας⁸⁾. οὐχὶ ὅμως καὶ τὰ θεῖα τὰ μὴ ὑποκείμενα τῇ αἰσθήσει· ταῦτα γινώσκονται μόνον τῷ νῷ⁹⁾, πλήρης τούτων καὶ τελεία γνῶσις ἀδύνατος, διότι ἡ ψυχὴ μὴ οὖσα ἀπόμοιρα τοῦ θείου νοῦ (καίπερ τὰ

ναυτίᾳ ἀποφαινομένου τοῦ Πλάτωνος) οὐδεμίαν κέκτηται ἐν ὑπάτῳ βιθμῷ καὶ ἀπειρον δύναμιν, ὥστε οἴκοθεν νάντιλαμβάνηται τούτων¹⁰). Ὁ Ἰουστῖνος ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ εἶναι σκεπτικός.

§ 10.

Ἄλλὰ δὲν συνάγεται ἐντεῦθεν, ὅτι ὁφείλομεν νὰ ἐπαναπαυώμεθα εἰς τὴν μετρίαν γνῶσιν καὶ νὰ ποιθάλωμεν τὴν ἔλπίδα τοῦ ἐφικέσθαι τῆς τελείας ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας· καὶ ταύτης δυνάμεθα νὰ τύχωμεν, ἀν δοθῶς ταύτην διώκωμεν. Τοεὶς καθόλου τρόπους καὶ μεθόδους τοῦ γνῶσκειν διακρίνει ὁ φιλόσοφος: τὴν πεῖραν, δι᾽ ἣς ἀντιλαμβανόμεθα τῶν αἰσθητῶν, τὴν ψόησιν, δι᾽ ἣς πυριστέα ἀτελής τις γνῶσις τῶν μὴ αἰσθητῶν, καὶ τέλος τὴν θείαν ἔμπνευσιν καὶ ἐπίπνοιαν δι᾽ ἣς καὶ μόνης γινώσκεται ἡ ὑπάτη ἀλήθεια· τῶν μὲν δύο πρώτων ἀπτεται ὁ φιλόσοφος ἐπιπολῆς μόνον καὶ ἐν παρόδῳ, ὡς ἀνω ἐσημείωσα· τούναντίον δὲ ἐμμένει ἀναπτύσσων πῶς διὰ τοῦ θείου λόγου ἢ τοῦ ἀγίου πνεύματος, οὗτινος δόργανα ὑπῆρξαν οἱ πνευματεμφόροι προφῆται, ἐπεγένετο δὲ τοιαύτης, ἀτε οὖσα ὑπεράνω πάσης ἀποδείξεως²). ἡ γνῶσις αὕτη δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἀποδείξεως, οὐδὲ χρήζει τοιαύτης, ἀτε οὖσα ὑπεράνω πάσης ἀποδείξεως³). γνῶση σα λοιπὸν ἀσφαλὲς τῆς ἀληθείας καὶ γνώσεως εἶναι ἡ οὐχὶ ἀπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου τοῦ⁴), ἀλλ᾽ ἀπὸ τῆς θείας ἐπιπνοίας καὶ ἀποκαλύψεως προέλεναις αὐτῆς⁵). ἡ γνῶσις αὕτη, ὡς εἰκός, πληρεστάτη καὶ τελειοτάτη εὑρηται παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, οἵτινες ἐνηχήθησαν⁶) τὰ διδάγματα οὐ μόνον τῶν προφητῶν ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐνσαρκωθέντος λόγου· πρὸς ταῦτα συμφωνεῖ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ μάρτυρος περὶ τοῦ ἀτικειμένου τῆς γνῶσεως· τοιοῦτον δὲ εἶναι τὸ ἀτελῶς μὲν διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς πείρας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως, πλήρως δὲ καὶ τελείως διὰ τῆς θείας ἔμπνεύσεως καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας δυνάμενον νὰ γνωσθῇ; τ. ε. τὶς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων, τὶς ἡ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον σχέσις, τὶ νῦν πρακτέον καὶ τὶ ὕστερον προσδοκητέον, ἐν ἐνὶ λόγῳ: τά τε θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα⁷) ὃν ἐν μὲν τῇ μελέτῃ καὶ σπουδῇ κεῖται ἡ σοβαρότης τοῦ σοφοῦ, ἐν δὲ τῇ γνώσει ἡ ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας, ἐν δὲ τῇ ἐπιτεύξει ἡ εὐδαιμονία ὅλων⁸). Ἰκανὰ νομίζοντες τὰ εἰρημένα μεταβαίνομεν εἰς τὴν ἔξετασιν τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τῶν ἀνθρώπων.

Γ'. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ

§ 11.

Ἡ τῶν προγενεστέρων περὶ τοῦ Ἰουστίνου κρίσις, σφόδρα ἐπαινούντων τὴν εὐφυίαν αὐτοῦ δὲν τυγχάνει νῦν ἀποδοχῆς, ἐπικρατεῖ δὲ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀξία τοῦ φιλοσόφου κεῖται μᾶλλον εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ ζῆλον παρὰ εἰς τὴν ὁξύτητα καὶ λεπτότητα τῆς

διανοίας αὐτοῦ. Καίτοι ἡ περὶ τούτου συζήτησις δὲν ἀνήκει ἐνταῦθα, δῆμως δυσχερῶς θὰ συνομολογήσω, δτὶ ἐν τῷ οἰκείῳ εἰς αὐτὸν τρόπῳ τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ νοεῖν οὔτε ἀλληλουχία καὶ συνάφεια οὔτε συμφωνία καὶ ἀκολουθία παρατηρεῖται. Ὁ Ἰουστῖνος, πᾶς τις συνομολογήσει μοι, δὲν ἦτο ὅπαδὸς ὥρισμένου φιλοσόφου, ἀλλ᾽ ὅτι αὐτῷ ἐφαίνετο πρόσφορον καὶ χρήσιμον παρὰ πλειόνων ἐκλεκτικῶς παρέλαβε· καὶ τοῦτο δὲ ἐπραξεν οὐχὶ ἀβουλεύτως καὶ ἀνευ ἀρχῆς· ἀρχὴ καὶ βάσις τῆς ἐκλογῆς ἦν αὐτῷ ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ γνώμη περὶ τοῦ Θείου Λόγου, ἐξ οὗ, εἴτε εὐθέως εἴτε περιοδικῶς, προηλθε βαθμηδὸν καὶ κατὰ τάξιν πᾶν ὅτι αὐτῷ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει καὶ ἐν τῇ προόδῳ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀληθὲς καὶ ἀγαθὸν καὶ ἔνδοξον ὑπάρχει· πρὸς τὸν κανόνα τοῦτον τὰ πάντα σταθμάται· εἴ τις τῶν θύραμεν λόγος συμφωνεῖ πρὸς τοῦτον προσλαμβάνει τοῦτον ἀνεπιφυλάκτως, εἰ δὲ μή, τότε τὴν διαφωνίαν ταύτην ἀποδίδωσιν εἰς τὴν ἀσθένειαν τῶν ἀνθρώπων ἢ τὰ μηχανεύματα τῶν δαιμόνων· ἡ δοξασία αὕτη οὕτω δεσπόζει τῆς δλητικῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου, ὥστε οὖδε αὐτὰ τὰ ζητήματα, περὶ ὧν ἐνταῦθα ἡ πραγματεία, εἶναι ἀπηλλαγμένα ταύτης· διότι ὡς φύσει κέκτηται δὲ ἀνθρωπος, ὡς κοινωνῶν τοῦ Λόγου, τὴν ἴκανότητα τοῦ διακρίνειν τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς, ἐὰν μὴ μόνον ὁ νοῦς αὐτοῦ διαστραφῇ καὶ τυφλωθῇ ὑπὸ τῶν κακῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων, οὕτως ἐμφυτος ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ (2 Απολ. c. 6): τὸ Θεὸς προσαγόρευμα οὐκ ὄνομα ἔστιν, ἀλλὰ πράγματος δυσεξηγήτου ἐμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων δόξα· οὐχ ἀπλῶς δὲ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ καὶ τούτου ἀγίου ἡ δόξα εἶναι οἰκεία εἰς τὸν ὑγιανὸν νοῦν¹), ἐνῷ τὸ πλῆθος τῶν θεῶν παρὰ τοῖς Ἐθνικοῖς εἶναι ἔργον τοῦ διαβόλου ἢ τῶν δαιμόνων οἵτινες ἔξαπατῶντες τοὺς ἀνθρώπους φκειοποιήθησαν δόνόματα καὶ ἀξιώματα θεῖα²), καὶ ἀλλων τὴν καταδίκην καὶ δὴ καὶ τοῦ Σωκράτους προεκάλεσαν, ἀνδρὸς σώφρονος καὶ τὴν ψυχὴν γενναίου, ἀποτρέποντος λόγῳ ἀλιηθεῖ καὶ ἔξεταστικῶς τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς λατρείας τούτων καὶ παρακινοῦντος εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ ἀγνώστου Θεοῦ³). Οὐ μόνον δὲ πρὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὸν τὰ αὐτὰ οἱ δαιμονες μηχανῶνται⁴). Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἰσχύει περὶ τῆς γνώσεως, ὅτι δλίγῳ ἀνωτέρῳ ἐπραγματεύθην γενικῶς περὶ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας, δτὶ ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις εἶναι καὶ δυσεύρετος καὶ ἀτελῆς⁵· διότι καίτοι καὶ διὰ τῆς νοήσεως⁶) δύναται νὰ γνωσθῇ ἡ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ ὑπαρξίας, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀγιότης, ἡ πρόνοια, ἀλλ᾽ ὅμως, ἡ φύσις αὐτοῦ οὐκ ἔστι οὐδὲ ἔσται ποτὲ νοητὴ καὶ ληπτὴ τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ ἀνευ τῆς συνεργίας τοῦ ἀγίου πνεύματος⁷). “Οὐδεν πλήρης καὶ τελεία γνῶσις τοῦ Θεοῦ ζητητέα οὐχὶ παρὰ τοῖς θύραμεν ἀλλ᾽ ἐν τοῖς Ἱεροῖς Βιβλίοις παρὰ τοῖς χριστιανοῖς⁸).

§ 12.

Κατὰ ταῦτα νοητέα καὶ ἡ σημασία καὶ ἡ χρῆσις τῶν βιβλικῶν λέ-

ζεων πίστις, πιστεύειν αἵτινες ἀπαντῶσι συχνὰ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ.
Ἐπειδὴ δηλ. ὁ ἀνθρωπὸς δὲν ἡδυνήθη νὰ ἔξεύῃ τελείαρ γνῶσιν,
γνῶσιν μετ' ἀποδεῖξεως, ἀλλὰ θεόθεν αὐτῷ δοθεῖσαν παρέλαβεν ἄνευ
ἄλλης ἀποδεῖξεως, εἰ μὴ μόνον μετὰ τῆς πίστεως εἰς τὴν θείαν αὐθεν-
τίαν, διὰ τοῦτο ἡ βεβαία καὶ ἀσφαλής ἐκείνη ὅδὸς τοῦ πορισμοῦ τῆς
ἀληθείας, ὡς παρὰ τοῖς θύραινεν οὕτω καὶ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ δηλοῦ-
ται διὰ τῶν λέξεων πίστις, πιστεύειν καὶ ἐνίστε πείθεσθαι, λαμβανο-
μένων ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ φυσικῇ αὐτῶν σημασίᾳ¹⁾). Ἀλλὰ τῇ γνώμῃ
ταύτῃ ἀντιθέται τό τε κῦρος ἐπιφανῶν ἀνδρῶν²⁾ καὶ χωρία, ἐν οἷς
αἱ ἄνω λέξεις φράγνονται δηλοῦσαι, ὅτι καὶ τὸ νομίζειν, ὑπολαμβά-
νειν, δοξάζειν, συνυπονοιουμένης ἴσχυός τινος τοῦ πιθανοῦ³⁾. ἀλλ’ ἐγὼ
οὔτε νῦν ἐπανερχόμενος εἰς αὐτὸν ἡδυνήθην νὰ πεισθῶ ὑπὸ τῶν
ἀντιλεγόντων· δὲν διατείνομαι ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ μετὰ πεποιθήσεως
ἀποδέχεσθαι τι τοῦ ἀπολύτως πιστεύειν ὑπάρχει πάντοτε καὶ παντα-
χοῦ παρὰ τῷ Ἀπολογητῇ ἐν ταῖς λέξεσιν ἐκείναις· τὴν χρῆσιν τῶν
συνωνύμων δὲν ἀπέφρυγεν ὁ Ἰουστίνος ὡς οὐδὲ τὴν διάφορον χρῆσιν
τῆς αὐτῆς λέξεως· τοῦτο μόνον δ’ ἴσχυρίζομαι ὅτι πρώτη καὶ ἀρχικὴ
σημασία τῶν λέξεων ἐκείνων παρ’ αὐτῷ εἶναι ἡ τῆς πεποιθήσεως καὶ
ὅτι αὗτῇ ἐπικρατεῖ καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν χωρίων καὶ κατὰ τὴν
ποικιλίαν τῆς συντάξεως. Καὶ ὅτι ἡ ἀλληλη σημασία τοῦ: ἥρεῖσθαιί τι
ὧς ἀληθὲς εἶναι παράγωγος τῆς πρώτης καὶ ὅλως δευτερεύουσα καὶ
τριτεύουσα· ὁ μὲν ἀριθμὸς τῶν χωρίων ἐν οἷς εὑρηται ἡ σημασία αὗτη
εἶναι πολὺ μικρός⁴⁾, σύνταξιν δὲ ἐσ ομεν, τὴν ἴδιαζουσαν εἰς τὰ αἰσθή-
σεως δηλωτικά, τὴν μετ’ ἀπυρεμφάτου⁵⁾, ἢ τοῦ ὅτι⁶⁾, καὶ τοῦτο ὅχι
πάντοτε μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς πειθοῦς⁷⁾, τὴν μετ’ αἴτιατ, πραγμ.⁸⁾, ἢ
καὶ ἄνευ μὲν οὐδεμιᾶς παραθέσεως, εὐχερῶς δ’ ὅμως νοούμενη⁹⁾ ἐκ
τῶν συμφραζομένων· τοιαῦτα χωρία δύνανται νὰ ἐρμηνευθῶσιν καθ’ ὃν
τρόπον ἀξιοῦσί τινες ἀλλὰ τὸ μεταφέρειν καὶ ἐφαρμόζειν τὴν σημα-
σίαν εἰς τὰ ἄλλα χωρία καὶ εἰς τὴν διάφορον τούτων σύνταξιν μόνον
περίεργυς καὶ ἐξεζητημένη ἐρμηνεία¹⁰⁾) δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ ὑπάρχουν
ὅπεις τοιαῦται: πίστις ἐν Θεῷ¹¹⁾, πίστις εἰς Χριστόν¹²⁾, πίστις πρὸς
τὸν ἥλιον¹³⁾, πίστις τοῦ Χριστοῦ (γεν. ἀντικ.)¹⁴⁾, πίστις καὶ μαθη-
τεία τοῦ Χριστοῦ¹⁵⁾, πίστις Ἀβραὰμ (γεν. ὑποκ.)¹⁶⁾, ἡ ἐν ταῖς γρα-
φαῖς γνῶσις καὶ πίστις¹⁷⁾, χαρᾶς καὶ πίστεως πληροῦσθαι¹⁸⁾ ἀλπ.¹⁹⁾,
Πρὸς τούτοις πιστεύειν τῷ Θεῷ²⁰⁾, τῷ Χριστῷ²¹⁾, πιστεύειν ἐπὶ τὸν
Θεόν²²⁾, συχνότερον ἐπὶ τὸν Χριστόν²³⁾, ἐπὶ ὄφειν²⁴⁾, πιστεύω εἰς τὸν
Θεόν²⁵⁾, εἰς τὸν Χριστόν²⁶⁾). Ὁμοίως τὸ τοῦ αὐτοῦ ἐτύμου ὅημα πε-
ποιθέραι ἐπὶ τῷ Θεῷ²⁷⁾, πείθεσθαι τῷ Θεῷ²⁸⁾, τῷ λόγῳ ἡ τῷ Χρι-
στῷ²⁹⁾ ἀδιάφορον ἀν λαμβάνηται ἐπὶ τῆς ἔννοίας τοῦ πιστεύειν καὶ
πίστιν ἔχειν ἢ ἐπὶ τῆς σημ. τοῦ ἐπεσθαι καὶ ὑπακούειν ἀμφότερα
προέρχονται ἀπὸ τοῦ πιστεύειν. Ἀλλ’ ὅχι μόνον τοῦ αὐτοῦ ἐτύμου ἀλλὰ
καὶ διαφόρου τοιούτου ὅηματα τὸ αὐτὸν ἐκφράζουσιν εἴτε ὡς ἐλπίζειν
(εἰς) ἐπὶ τὸν Θεόν, ἐπὶ τὸν Χριστόν, ἢ μετὰ δοτ.³⁰⁾ ἐπεσθαι, ἀκο-

λουθεῖν τῷ Θεῷ^{⁹¹}), καταφεύγειν ἐπὶ τὸν Θεόν^{⁹²}), ἀνατιθέναι ἔαντὸν τῷ Θεῷ^{⁹³}) καὶ ἄλλα τοιαῦτα οὕτω βέβαια καὶ ὠρισμένα ὥστε ἐγὼ δὲν θὰ ἐτόλμων ν' ἀφαιρέσω ἀπὸ τῆς πίστεως τοῦ Ἰουστίνου οἶνει τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῆς υἱόσιαν καὶ ψυχήν, τὴν δύναμιν, λέγω, ἐκείνην τὴν θείαν, ἥτις αὐτόν, ἄλλουν ἀπόστολον τοῦ Χριστοῦ, ἐξ ἄλλων ἐπ' ἄλλᾳ ἥγε μέχρι τοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως ταύτης μαρτυρικοῦ αὐτοῦ θανάτου.

§ 13.

Νοητέα δὲ μοι φαίνεται ἡ γένεσις καὶ ἐπίδοσις τῆς πίστεως τοῦ Ἰουστίνου κατὰ τὸ τοῦ Ἀποστόλου, ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ὅγματος Θεοῦ. Πρῶτον ἀκουστέον τῆς θείας ἀποκαλύψεως· ἐκ τῆς ἀκοῆς δὲ αὐτῆς καὶ μάλιστα ἐκ τῆς ἐκβάσεως τῶν προφητειῶν γεννᾶται ἡ πεποίθησις, διτὶ εἶναι ἀληθῆς ἡ θεία διδασκαλία· ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ πίστις ἐκείνη ἡ ἀσφαλῆς πρὸς τὸν τῆς διδασκαλίας ταύτης κίνδυνος καὶ μεσίτην, δι' ἣς ἡ ζωὴ καὶ ἡ ψυχὴ τῶν πιστῶν ἀνατίθεται καὶ καθιεροῦται τῇ βουλήσει τοῦ ἀγιαθωτάτου Θεοῦ^¹). Ἡ πεποίθησις αὕτη καὶ ἡ εὑσεβὴς πρὸς τὸν Θεὸν διάθεσις προστιθεμένη εἰς τὴν πειθώ ἀπεργάζεται τὴν πίστιν. διότι ἄλλως θὰ ἦτο μόνον δόξα καὶ γνώμη τῆς διανοίας. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον δηλ. ἡ πίστις περιλαμβάνει ἀμφότερα καὶ τὴν πειθώ τῆς διανοίας καὶ τὴν πεποίθησιν τῆς καρδίας, σφόδρα δὲ ἀφίστανται τῆς διανοίας αὐτοῦ οἱ ταῦτα διαχωρίζοντες. Διαφέρει βέβαια τὸ πρᾶγμα, ὃν ἐν τοῖς καθ' ἐκαστα χωρίοις κατὰ τὸ ἐκάστοτε ὑπὸ συζήτησιν θέμα ἐπικρατῇ αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἡ σημ. "Οπως ποτ'" ἀν ἦ, κατὰ τὸν Ἰουστίνον: ὡς ἡ ὑπάτη ἀλήθεια ἀποκαλύπτεται διὰ τῆς θείας ἐμπνεύσεως, οὕτω ἡ αὐτὴ πλήρης καὶ τελεία προσλαμβάνεται διὰ τῆς ἀνθρωπίνης πίστεως, καὶ διὰ τοῦτο πεποίθησις θρησκευτικὴ τὸ αὐτὸ δύναται καὶ γνῶσις τελεία^²). Ἐντεῦθεν νοεῖται τίνος ἔνεκα δι φιλόσοφος παρὰ τά: πίστις τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ, πιστεύειν τῷ Θεῷ, τῷ Χριστῷ καὶ ἄλλα τοιαῦτα, μεταχειρίζεται σχεδὸν ἀνευ διακρίσεως καὶ τὰς ἐκφρ.: γνῶσις τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ^³), γνωρίζειν, γινώσκειν, ἐπιγινώσκειν, εἰδέναι, ἐπίστασθαι τὸν Θεόν, τὸν Χριστὸν^⁴) ἢ καὶ ἐπίστασθαι, ἐπιγινώσκειν τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν^⁵ τε τοιοῦτον^⁶) ἢ διτὶ οὕτως ἐστιν δ Χριστὸς κλ.^⁷) ἢ ἀπλῶς παρατιθεμένου κατηγορούμενου^⁸). ἐν αἷς ἐκφράσεσι τὰ γνωστικὰ ταῦτα ὅγματα, διπος δήποτε καὶ ἀν ἐρμηνεύσῃ τις εἴτε ἐπὶ τῆς ἔννοίας τοῦ γινώσκειν εἴτε ἐπὶ τῆς τοῦ ἐπιγινώσκειν καὶ ἀναγνωρίζειν εἴτε ἐφ' ἣς σημ. καὶ τὰ μανθάνειν^⁹ καὶ δμολογεῖν^{¹⁰}, περιέχουσι πάντοτε τὴν ἔγνοιαν τοῦ πιστεύειν, διότι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Μάρτυρος ἡ τῶν θείων πραγμάτων εἴτε τελεία γνῶσις εἴτε ἀσφαλῆς πεποίθησις ἐκπηγάζει σύχι ἐκ τῆς νοήσεως τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ αὐθεντίαν. "Οθεν φρονεῖ, διτὶ οὐδὲ περὶ τούτων πρέπει νάμφιβάλλῃ τις, ἀτινα φαίνονται ἀδύνατα καθ' ἔαυτὰ καὶ μείζονα ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν^{¹¹}).

§ 14.

Συναφὲς πρὸς ταῦτα εἶναι καὶ τὸ ἄλλο ζήτημα, οὐχ ἡττον ἀκανθῶδες καὶ δυσχερές, τ.ἔ τις ἥ κατὰ τὸν ἴερὸν Ἀπολογητὴν δύναμις καὶ φύσις τῆς εὑσέβείας· ἀρχόμενα δὲ πρῶτον ἀπὸ τῶν ὀνομάτων αὐτῆς, τῶν ἐν χοήσει μάλιστα ἐν τοῖς συγγρ. τοῦ Ἰουστίνου, ὡς: εὑσέβης, εὑσέβεια, εὑσέβεῖν, θεοσέβεις, θεοσέβεια, θεοσέβεῖν, φιλόθεος· καὶ τῆς ἀσεβείας: ἀσεβῆς, ἀσέβεια, ἀσεβεῖν, ἄθεος, ἄθεῖα, ἄθεότης· ταῦτα ἥ ἀπαντῶσι μόνα¹⁾, ἥ μετ' ἄλλων ὀνομάτων ποικίλως καὶ πλουσιῶς συνημμέναι. Οὕτω α) εὑσέβεια καὶ φιλοσοφία²⁾ β) εὑσέβεῖς καὶ φιλόσοφοι³⁾, γ) εὑσέβεια καὶ δικαιοσύνη⁴⁾, δ) εὑσέβεια καὶ δικαιοπραξία⁵⁾, ε) εὑσέβεῖς καὶ δίκαιοι καὶ φιλάνθρωποι⁶⁾, ζ) εὑσέβεια, δικαιοσύνη, φιλανθρωπία, πάστις, ἔλπις⁷⁾, η) ὅμολογία καὶ εὑσέβεια⁸⁾, θ) ὅμολογία καὶ ὑπακοὴ καὶ εὑσέβεια⁹⁾, ι) καθαρὸς καὶ εὑσέβης¹⁰⁾, ια) τὰ φύσει καλὰ καὶ εὑσέβη καὶ δίκαια¹¹⁾, ιβ) θεοσέβεια καὶ δικαιοπραξία¹²⁾, ιγ) θεοσέβεῖς καὶ δίκαιοι¹³⁾, ιδ) πιστοὶ καὶ θεοσέβεῖς¹⁴⁾, ιε) ὅμοιόπιστον καὶ θεοσέβεις καὶ δίκαιον¹⁵⁾, ιζ) θεοσέβεῖς καὶ εἰρηνικοί¹⁶⁾, ιζ) θεοσέβεῖς καὶ συνετοί¹⁷⁾, ιη) φιλόθεοι καὶ συνετοί¹⁸⁾. Τὰ ἀντίθετα α) ἀσέβεια καὶ ἀδικία¹⁹⁾, β) ἀσέβημα καὶ ἀδίκημα²⁰⁾, γ) ἀδικεῖν καὶ ἀσεβεῖν²¹⁾, δ) ἀσεβεῖς καὶ ἀκόλαστοι²²⁾, ε) ἀμαρτωλὸς καὶ ἀδικος καὶ ἀσεβῆς²³⁾, στ) δύσφημα καὶ ἀσεβῆ²⁴⁾, ζ) ἄθεος καὶ ἀσεβῆς²⁵⁾, η) ἀδικία καὶ ἀθεότης²⁶⁾, θ) ἀδικεῖν καὶ ἄθεα δοξάζειν²⁷⁾, ι) ἄθεος καὶ ἀσεβῆς καὶ ἀκρατής²⁸⁾, ια) ἄθεοι καὶ ἀσεβεῖς καὶ ἀδικοι καὶ ἀνομοι²⁹⁾, ιβ) ἀνομοι καὶ ἄθεοι²⁹⁾, ιγ) ἄθεα καὶ ἀνομα καὶ ἀνόσια³⁰⁾, ιδ) ἄθεα καὶ βλάσφημα³¹⁾, ιε) βλάσφημα καὶ ἄθεα καὶ ἀνόσια³²⁾, ιστ) ἄθεα καὶ βλάσφημα καὶ ἀδικα³³⁾, ιζ) ψευδῆ καὶ ἄθεα³⁴⁾, ιη) πικρία καὶ ἀθεότης³⁵⁾. Ἡ τοιαύτη ποικιλία καὶ ἀστάθεια τοῦ τρόπου τοῦ λέγειν θὰ ἥδύνατο ἐκ πρώτης ὅψεως νάπομακρύνη πᾶσαν ἔλπίδα τοῦ νὰ ἐπιτύχῃ τις ἐξ αὐτῶν ὠρισμένου τινὸς καὶ θετικοῦ. Ἄλλὰ ἐπιμελεστέρα καὶ μετὰ μείζονος προσοχῆς ἐξέτασις τοῦ πράγματος δεικνύει ὅτι ἐπικρατοῦσα καὶ μάλιστα συνήθης σύναψις εἶναι ἥ τῆς εὑσέβείας καὶ δικαιοσύνης, ἥ τῆς ἀσεβείας καὶ ἀδικίας. Ἐπειτα ἥ τῶν χωρίων τούτων σύγκρισις καὶ πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰ συμφραζόμενα διδάσκει, ὅτι ἥ μὲν δικαιοσύνη ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἄλλήλους, ἥ δὲ εὑσέβεια εἰς τὴν σχέσιν τούτων πρὸς τὸν Θεόν· καίτοι πολλάκις ἀμφότεραι ἀντιμεταλαμβάνονται, ἐκφράζοντα ἐκάτερον καὶ τὰς δύο σχέσεις³⁶⁾, ἥ μὲν δικαιοσύνη, ἀτε τὸ ἵδιον ἐκάστω ἀπονέμουσα, καὶ τὴν εὑσέβειαν, ἥ δὲ εὑσέβεια, ἀτε χαριζομένη τῇ θείᾳ βουλήσει, καὶ τὴν δικαιοσύνην ὅπως καὶ ἀν ἔχῃ τὸ πράγμα, ἥμεῖς ἐνταῦθα πραγματευόμενα περὶ τῆς εὑσέβείας ἐν στενοτέρῳ ἐννοίᾳ· ἀκριβῆ ταύτης ὠρισμόν, τὶς καὶ δοποία εἶναι, οὐδαμοῦ εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ, ἀλλ' ὅμως συγκρίνων τις τὰ ἀπαριθμηθέντα ἀνω παραδείγματα δύναται νὰ συμπεράνῃ τὶ περὶ αὐτῆς ὃ φιλόσοφος φρονεῖ. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὃ Ἰουστίνος λέγων εὑσέβειαν ἐννοεῖ τοιοῦτον τῶν ἀνθρωπίων βουλῶν καὶ λογισμῶν καὶ πράξεων σύνολον ὥστε τοῦτο νὰ προσεγγίζῃ καὶ ἀπο-

βαίνη ἵσον καὶ δύμοιον πρὸς τὴν μεγαλειότητα καὶ τὴν ἀγιότητα καὶ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ. "Οὐεν εὖσεβεῖς εἶναι οἱ δόντες ἀληθεῖς πιστοὶ καὶ χριστιανοί ^{ατ}), δπως ἀποξενωμένοι τῆς εὖσεβείας εἶναι οἱ ἀρνούμενοι ὅτι ὑπάρχει Θεὸς ἢ πρόνοια καὶ ἔχοντες ψευδεῖς καὶ ἀναξίας τοῦ Θεοῦ δόξας ἢ ἀτόπως λατρεύοντες ^{ατ}) ἢ βουλόμενοι καὶ πράττοντες ^{ατ} οὐχὶ συμφώνως τῇ θελήσει τούτου καὶ τῇ ἀληθείᾳ.

§ 15.

"Η εὖσεβεία πρὸς τὴν πίστιν φαίνεται ἔχουσα παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ (μὴ σαφῶς τὸ ζήτημα ἀναπτύσσοντι) λόγον τοιοῦτον: ἡ πίστις εἶναι καὶ ἡ πηγὴ τῆς εὖσεβείας, ὡς εἶναι ἡ πηγὴ καὶ πάσης δικαιοσύνης ^{ατ}). Ἐπιμελέστερον ιεσάφησε τὴν ἄλλην τῆς πίστεως δύναμιν, τ. ε. τὴν πεποίθησιν εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν καὶ τὴν ἐλπίδα ἐπὶ τὴν θείαν ἀρωγὴν πρὸς τὰς ποικίλας ἐναλλαγὰς τῆς τύχης· τὴν πρόνοιον ἀποδεικνύει ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τῆς φιλανθρωπίας καὶ δικαιοσύνης αὐτοῦ· ὁ μὴ ἀποδεχόμενος, λέγει, τὴν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων μέριμναν τοῦ Θεοῦ, θὰ δικολογήσῃ ὅτι ἡ δολίως καὶ πανούργως ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίαν αὐτοῦ (καίτοι φανερῶς δὲν λέγει τοῦτο) ἢ ὅτι ὁ Θεὸς χαίρει τῇ κακίᾳ καὶ δίκην λίθου ἀκινητεῖ καὶ ὅτι ἀρετὴ καὶ κακά οὐδέν εἰσιν, ἀλλὰ δόξῃ μόνον καὶ ἔθει οἱ ἀνθρωποι τὰ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ὑπολαμβάνουσιν ὡς τοιαῦτα· θὰ ἐπιτραπῇ δὲ ἐκάστῳ νὺν διάγῃ ἀμερίμνως καὶ νὺν λέγῃ πᾶν τὸ δοκοῦν αὐτῷ· τοῦθ' ὅπερ μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἀδικία ἔστι. Κατακρίνει δὲ καὶ τῶν Στωικῶν τὴν δόξαν, ὅτι τὸ Θεῖον μεριμνᾷ μόνον περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῶν εἰδῶν καὶ γενῶν, ἀμελεῖ δὲ τῶν καθ' ἔκαστα ^{ατ}). Ὡς λοιπὸν ἡ γνῶσις ἐνὸς Θεοῦ ἀγίου, ἀγαθοῦ καὶ δικαίου εἶναι ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ οὕτω καὶ ἡ τῆς προνοίας ἔννοια, ἀτε ἐξ ἐκείνης προερχομένη, θεωρητέα οἰκεία τῷ ἀνθρώπῳ. Παρὰ τὴν ἀνθρωπίνην μαρτυρίαν ἔχομεν καὶ τὴν διὰ τοῦ ἀγίου πνεύματος διακήρυξιν τοῦ Θεοῦ, ὅτι φροντίζει καὶ προνοεῖ περὶ τῶν ἀνθρώπων ^{ατ}). Ἐκ τῆς πεποιθήσεως ταύτης γεννᾶται ἡ ἡμετέρα ἐλπὶς ἐπὶ τὴν κτῆσιν τῆς θείας ἀγωγῆς εἰς τὸν διακανονισμὸν τῶν τοῦ ἡμετέρου βίου. Ἐντεῦθεν ἡ λαμπρὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων δλων ἀποδεκτὴ συνήθεια τοῦ λατρεύειν τὸν Θεὸν καὶ τοῦ ἐπικαλεῖσθαι τὴν βοήθειαν αὐτοῦ ^{ατ}). Ἄλλ' ὡς ἐν τοῖς ἄλλοις, οὗτοι καὶ ἐν τῇ Θείᾳ λατρείᾳ, οὐδεμίαν ἐπιδέχονται σύγκρισιν οἱ ἐθνικοὶ πρὸς τοὺς χριστιανούς, ἐν ᾧ οἱ Ἰουδαῖοι καὶ τῶν ἐθνικῶν ἔτι ὑστεροῦσι· διότι οἱ μὲν ἐθνικοὶ ὑπὸ τῶν δαιμόνων παραγόμενοι, ὡς ἀπεδέχθησαν τὴν λατρείαν πολλῶν θεῶν, οὔτε καὶ λατρεύουσιν αὐτοὺς διὰ τρόπων ἀναξίων τοῦ θεάτου, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι οὐχὶ τῇ συνεργίᾳ τῶν δαιμόνων, ἀλλὰ διὰ τὴν ἴδιαν σκληρότητα καὶ ἰσχυρογνωμοσύνην ἔχουσι πλῆθος λατρευτικῶν τύπων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτοῖς προσταχθέντων (Διαλ. c. 22 καὶ ὅτι διὰ τὰς ἀμαρτίας τοῦ λαοῦ ὑμῶν, καὶ διὰ τὰς εἰδωλολατρίας, ἀλλ' οὐ διὰ τὸ ἐνδεής εἶναι τῶν τοιούτων προσφερόντων ἐνετείλατο δύμοις ταῦτα γίνεσθαι, ἀκούσατε κλ.), τύπων οὐχὶ ἀνα-

καίων καὶ ἔαυτούς, τοὺς Ἰουδαίους μόνον ἀφορῶντων καὶ προσκαίρων⁶⁾). Τοῦναντίον ἡ λατρεία τῶν χριστιανῶν καὶ τοὺς σύμπαντας ἀνθρώπους ἀποβλέπει καὶ διαρκῇ τὴν ἴσχυν ἔχει⁷⁾. διότι ὡς ἐπιγινόσκουσι τὸν ἀληθῆ Θεὸν καὶ τὸν τούτου υἱὸν καὶ τὸ ἄγιον πνεῦμα, οὗτοι καὶ λατρεύουσιν λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ⁸⁾. διότι διδαχθέντες καὶ γνώσκοντες τὸν τοῦ πατρὸς δῆμιουργὸν καὶ ποιητήν, καὶ τὰ πάντα παρέχοντα, ὅτι ἀνενδεῆς ἐστὶ πάσης ὑλικῆς προσφορᾶς καὶ ὅτι μόνη ἀρεστὴ αὐτῷ θυσία εἶναι οἵ μιμησις αὐτοῦ, τιμῶσιν αὐτὸν οὐχὶ θυσίαις αἱματηραῖς καὶ στεφάνοις ἀνθέων καὶ σπονδαῖς καὶ θυμιάμασιν, ἀλλὰ πρώτιστα μὲν χρηστοὺς καὶ ἀμίμητους ἔαυτοὺς τὸ ἥθος παρέχοντες εἴτα δὲ ἰκετεύοντες καὶ εὐχαριστοῦντες αὐτῷ ἐπὶ ταῖς πλουσίαις αὐτοῦ δωρεαῖς⁹⁾. Μόγη ἡ πνευματικὴ λατρεία εἶναι ἀληθῆς καὶ ἀρεστὴ τῷ Θεῷ καὶ δι’ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς χρόνους ἴσχυούσα¹⁰⁾). Τὰ περὶ τῆς γνώσεως καὶ θρησκείας κατὰ τὸν Ἰουστῖνον, εἰρημένα μοι Ἰκανά· μεταβαίνομεν νῦν εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ ἔπομένου ζητήματος: τὶς ἡ κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἡμετέρᾳ ἡθικῇ κατάστασις.

Σημειώσεις.

§ 9. ¹⁾ Ἀπολ. κ. 2, τοὺς κατὰ ἀληθειαν εὑσεβεῖς καὶ φιλοσόφους μόνον τὰ λῃ θὲς τιμᾶν καὶ στέργειν διόγος ὑπαγορεύει κ. 12.

²⁾ Ἀπολ. κ. 53, κ. 59. — ³⁾ Διαλ. κ. 2.

⁴⁾ Διαλ. κ. 2. «ἔστι γάρ τῷ ὅντι φιλοσοφία μέγιστον κτῆμα καὶ τιμώτατον Θεῷ, φτε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμῶν μόνη καὶ ὅσιοι ὡς ἀληθῶς οὗτοί εἰσιν οἱ φιλοσοφίᾳ τὸν νοῦν προσεσχήκοτες» αὐτόθι κ. 3.

⁵⁾ Διαλ. κ. 1, κ. 8.

⁶⁾ 2 Ἀπολ. κ. 10 «ὅσα γάρ καλῶς ἀεὶ ἐφθέγξαντο καὶ εὗρον οἱ φιλοσοφίσαντες ἡ νομοθετήσαντες, κατὰ λόγου μέρος δι’ εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ ποιηθέντα αὐτοῖς· ἐπειδὴ δὲ οὐ πάντα τὰ τοῦ λόγου ἐγγνώρισαν, ὃς ἐστὶ Χριστὸς καὶ ἐναντία ἔαυτοῖς πολλάκις εἴπον» Αὐτόθι κ. 13 «οὐχ ὅτι ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ’ ὅτι οὐκ ἔστι πάντι δημοια, μᾶσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἀλλων, Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ἐξαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς δρῶν καλῶς ἐφθέγξατο· οἱ δὲ τάναντία ἔαυτοῖς ἐν κυριωτέροις εἰρηκότες οὔτε ἐπιστήμην τὴν ἀποπτὸν καὶ γνῶσιν τὴν ἀνέλεγκτον φρίνωνται ἐσχηκέναι· οἱ γάρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης, ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυνδῶς ἔδύναντο δρᾶν τὰ ὅντα. Ἐτερον γάρ ἔστι σπέρμα τινὸς καὶ μάμημα κατὰ δύναμιν δοθὲν καὶ ἐτερον αὐτό, οὗ κατὰ χάριν τὴν ἀπ’ ἐκείνου ἡ μετονοία καὶ μίμησις γίνεται».

⁷⁾ 1. Ἀπολ. κ. 44. «Ωστε καὶ Πλάτων εἰπὼν «αἱ τία ἐλομένοι, θεὸς δ’ ἀναίτιος» παρὰ Μωϋσέως τοῦ προφήτου λαβόντι εἶπε πρεσβύτερος γάρ Μωϋσῆς κ.τ.λ. Καὶ πάντα δσα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς ἡ τιμωριῶν τῶν μετὰ θάνατον ἡ θεωρίας τῶν οὐρανίων ἡ τῶν δμοίων δογμάτων καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηται ἐφασαν παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες καὶ νοῆσαι δεδύνηται καὶ ἐξηγήσαντο. «Οθεν παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι· ἐλέγχονται δὲ μὴ ἀκριβῶς νοήσαντες, ὅταν ἐναντία αὐτοὶ ἔαυτοῖς λέγωσι, πρβλ. αὐτόθι κ. 20, 59, 60.

⁸⁾ Διαλ. κ. 3, αἱ μὲν γάρ (τ.ἐ. ἐπιστήμαι) ἐκ μαθήσεως προσγίνονται ἡμῖν ἡ διατριβῆς τινος, αἱ δὲ ἐκ τοῦ ἰδέσθαι παρέχουσι τὴν ἐπιστήμην ἀλλ.

⁹⁾ Διαλ. κ. 4, νοεῖν δὲ αὐτὰς (τὰς ψυχὰς) δύνασθαι ὅτι ἔστι Θεός, καὶ δικαιοσύνη καὶ εὐσέβεια καλόν, καλγὸν συντίθεμαι, ἔφη.

¹⁰⁾ Διαλ. κ. 4, 7.

§ 10. ¹⁾ Τὴν ἔμπνευσιν τῶν προφητῶν δὲ Ἰουστίνος ἀποδίδωσιν ἄνευ δια-
κρίσεως ἄλλοτε εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἄγιον ἢ προφητικὸν καὶ ἄλλοτε εἰς τὸν
θεῖον Λόγον (πρβλ. κ. 31, 32, 33, 35, 41 μὲ 33 Διαλ. κλπ.) τὸ δὲ λεγόμενον
ὑπὸ τοῦ Τρύφωνος (Διαλ. κ. 4) ἢ τὸν Θεὸν ἀνθρώπου νοῦς ὁ φε-
ταὶ ποτε μὴ ἀγίῳ πνεύματι κεκοσμημένος δὲν διαφέρει ἀπὸ
τῶν δλίγῳ κατωτέρῳ περὶ τῶν προφητῶν λεγομένων: θεῖῳ πνεύματι
λαλήσαντες κλπ.: κατὰ ταῦτα δὲν βλέπω τὴν κατὰ τὸν Engelhardt διά-
φρον χρῆσιν ὅρων μεταξὺ τῶν Ἀπολογιῶν καὶ τοῦ Διαλόγου· ἐν τούτῳ μὲν
(τῷ Διαλόγῳ δηλ. ἕνδεικόν λόγος περὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἄγιου ὡς τοῦ
μέσου πάσης ἀποκαλύψεως καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἐν δὲ ταῖς Ἀπολ. περὶ τοῦ
λόγου τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ θείου ὁργάνου ἀπέναντι τοῦ κόσμου· οὔτε τὸ
ἄγιον πνεῦμα ἔλλειται ἐν ταῖς Ἀπολογίαις οὔτε διάλογος τοῦ Θεοῦ
ἐν τῷ Διαλόγῳ.

²⁾ Διαλογ. κ. 7· οὐ γάρ μετὰ ἀποδείξεως πεποίηνται τότε τοὺς λόγους,
ἄτε ἀνωτέρῳ πάσις ἀποδείξεως ὄντες ἀξιόπιστοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας
ταῦτα λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Τρύφ. δὲν εἶναι ἄλλότρια τῆς διανοίας τοῦ φιλο-
σόφου· δὲν ἀγτίκειται εἰς ταῦτα τὸ ἄλλοθι ὑπὸ τοῦ μάρτυρος λεγόμενον
(1 Ἀπολ. κ. 20): ἔνια δὲ καὶ μειζόνως καὶ θεῖως καὶ μόνοι
μετὰ ἀποδείξεως, διότι ἡ ἀπόδειξις αὗτη δὲν στηρίζεται εἰς λόγους
καὶ ἐπιχειρήματα ἀνθρώπινα ἀλλ' εἰς πράγματα καὶ θαύματα θεῖα ὡς δύ-
ναται τις νὰ ἴδῃ καὶ ἔξ αὐτοῦ τοῦ Διαλόγου καὶ ἐκ τῆς 1 Ἀπολ. κ. 12, 30,
52, 53, πρβλ. Διαλ. κ. 9.

³⁾ Ο εἰς δὲν γίνεται ἡ ἀποκάλυψις δὲν εἴναι, κατὰ τὸν Ἰουστίνον,
ἐν ἑαυτῷ, κύριος τῆς διανοίας αὐτοῦ πρβλ. Διάλ. κ. 11b: τοῦ-
τον δὲ αὐτὸν οὐκ ἐν τῇ ἀποκαλύψει αὐτοῦ ἐωράκει ὁ προφήτης, ὥσπερ οὐδὲ
τὸν διάβολον καὶ τὸν τοῦ Κυρίου ἄγγελον οὐκ αὐτοψίᾳ, ἐν καταστάσει
τοῦ, ἐωράκει, ἀλλ' ἐν ἐκστάσει, ἀποκαλύψεως αὐτῷ γενομένης.

⁴⁾ Αὐτὰ ταῦτα τὰ ζητήματα περὶ τοῦ τρόπου τοῦ γινώσκειν, περὶ
τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας μᾶλλον ἀνεπτυγμένιος ἐκτίθεται ἐν τῷ βιβλ.
περὶ Ἀναστάσεως (κ. 1). ὀφέλιμος ἡ τῶν ἔξι ὁρών παράθεσις: ὃ
μὲν τῆς ἀληθείας λόγος ἔστιν ἐλεύθερός τε καὶ αὐτεξούσιος ὑπὸ μηδεμίαν
βάσανον ἐλέγχου θέλων πίπτειν μηδὲ τὴν παρὰ τοῖς ἀκούοντι δι' ἀποδείξεως
ἔξεταισιν ὑπομένει.Πᾶσα γάρ ἀπόδειξις ἰσχυροτέρα καὶ πιστότερα τοῦ ἀπο-
δεικνυομένου τυγχάνει· τῆς δὲ ἀληθείας ἰσχυρότερον οὐδὲν οὐδὲ πιστότερον,
ὧστε δὲ περὶ ταύτης ἀπόδειξιν αἵτῶν ὅμοιός ἔστι τῷ τὰ φαινόμενα ταῖς αἰ-
σθήσεσι λόγοις θέλοντι ἀποδείκνυσθαι, διότι φαίνεται. Τῶν γάρ διὰ τοῦ
λόγου λαμβανομένων κριτήριόν ἔστιν ἡ αἴσθησις, αὐτῆς δὲ κριτήριον οὐκ
ἔστι πλὴν αὐτῆς. "Ωσπερ οὖν τὰ διὰ τοῦ λόγου θυρώμενα ἀπάγοντες ἐπὶ
τὴν αἴσθησιν ταύτῃ κρίνομεν.... οὐκέτι δὲ κρίνομεν, πιστεύοντες αὐτῇ, οὕτως
τοὺς ἀνθρωπίνους καὶ κοσμικοὺς λόγους ἀναπέμπομεν ἐπὶ τὴν ἀληθείαν καὶ
ταύτῃ κρίνομεν.... τοὺς δὲ τῆς ἀληθείας οὐδενὶ κρίνομεν ἐτέρῳ πιστεύοντες
αὐτῇ. "Εστι δὲ ἀληθεία δ Θεός, δ πατήρ τῶν ὅλων, δις ἔστι νοῦς τέλειος.

⁵⁾ 2 Ἀπολ. κ. 10 ἐν ἀρχῇ (ἴδε χωρ. § 3). 1 Ἀπολ. κ. 20, κ. 23, ὅπόσα
λέγομεν μαθόντες παρὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν προσελθόντων αὐτοῦ μαθη-
τῶν μόνα ἀληθῆ ἔστι κτλ. Διαλ. κ. 39: ἡμεῖς δὲ (ἀντιθέτως ἡ οἱ Ἰουδαῖοι)
καὶ ἐν ἔργοις καὶ γνώσει καὶ καρδίᾳ οἱ ἔξ ἀπάσης τῆς ἀληθείας μεμαθητευ-
μένοι τιμῶμεν πρβλ. 1 Ἀπολ. κ. 32. Διάλ. κ. 54.

⁶⁾ Διαλ. κ. 7 Τρύφ. «συγγράμματα δὲ αὐτῶν ἔτι καὶ νῦν διαμένει, καὶ
ἔστιν ἐντυχόντα τούτοις πλεῖστον ὠφεληθῆναι καὶ περὶ ἀρχῶν καὶ περὶ τέ-
λους καὶ ὃν χρὴ εἰδέναι τὸν φιλόσοφον, πιστεύσαντα ἐκείνοις» περὶ τούτου
ὅμοια ἐφρόνει ὁ Ἰουστίνος καὶ πρότερον καὶ μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς χρι-
στιανικῆς πίστεως, ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ Διαλ. (κ. 2) ὅπου λέγε-
ται, διτι τούτου ἐνεκα» ἀπηλλάγη τοῦ Στωικοῦ, διότι οὐδὲν
πλέον ἐγένετο αὐτῷ περὶ Θεοῦ οὐδὲ γάρ αὐτὸς ἡ πίστα τοῦ, οὐδὲ ἀναγκαῖαν ἔλεγε ταύτην εἶναι τὴν μάθησιν. Καὶ ἐκ

τοῦ γ' οὐαρ. καὶ ἄλλοιτεν γίνεται φανερόν, ὅτι οὔτε ὁ Τρύφων οὔτε ὁ Ἰουστῖνος περὶ ἄλλου ἀμφισβητοῦσιν ἢ περὶ τῆς γνώσεως τῶν ἀνθρωπίνων καὶ θείων.

¹⁾ Διαλ. κ. 8. Ἐμοὶ δὲ παραχρῆμα πῦρ ἐν τῇ ψυχῇ ἀνήφεθη καὶ ἔφος εἶχέ με τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες Χριστοῦ φίλοι (τ. ε. οἱ Ἀπόστολοι καὶ οὐχί, ὃς Θότος λέγει ἡ ἐκεῖνοι, εἰς τὸν κύκλον τῶν ὅποιον ἀνήκεν ὁ Τρύφων.) διαλογιζόμενός τε πρὸς ἐμαυτὸν τοὺς λόγους αὗτοῦ ταῦτη ν μόνην εὑρισκούσι φίλοι οσοφίαν ἀσφαλείαν τε καὶ σύμφρον. Οὕτως δὴ καὶ διὰ ταῦτα φιλόσοφος ἔγω. Βουλούπιην δ' ἄν καὶ πάντας τοὺς ἑμοὶ θυμὸν ποιησαμένους μὴ ἀφίστασθαι τῶν τοῦ πιστῆρος λόγων· δέος γάρ τι ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς, καὶ ίκανοὶ δυσωπῆσαι τοὺς ἔκτρεπομένους τῆς οὐρανῆς ὕδοι. ἀνάταυσίς τε ἥδιστη γίνεται τοῖς ἐκμελετῶσιν αὗτούς.

§ 11. ²⁾ Πρᾶλ. 1 Ἀπολ. κ. 21. Ἀπείη δὲ σωφροσύνης ψυχῆς ἔννοια τοιαύτη περὶ θεῶν, ὡς καὶ αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα καὶ γέννητορα πάντων κατ' αὐτοὺς. Διὰ πατροφόροντην τε καὶ πατρὸς τοιούτου γεγονέναι, ἔρωτί τε κακῶν καὶ αἰσχρῶν ἥδονῶν ἥττω γενόμενον κλ.

²⁾ Αἰτίους θεωρεῖ ὁ μάρτυς τοὺς δαίμονας 1 Ἀπολ. κ. 5, 9, 12, 14, 21, 23 συγνότερον ἢ τὸν ἀρχηγότην αὐτῶν Σατανᾶν ἢ διάβολον Διαλ. κ. 69, 70, 78. Περὶ ἀναστ. κ. 1, 10.

³⁾ 1 Ἀπολ. κ. 5 τὸ παλαιὸν δαιμονικὸν φαῦλοι, ἐπιφανείας ποιησάμενοι . . . φύσητερα ἀνθρώποις ἔδειξαν, ὡς καταπλαγῆναι τοὺς οἵ λόγῳ τὰς γενομένας πλάξεις οὐκ ἔκριναν, ἀλλὰ δέει συνηρπασμένοι καὶ μὴ ἐπιστάμενοι δαιμονικοὶ εἶναι φαῦλοι, θεοὺς προσωνόμαζον, καὶ δύναμιτι ἔκαστον προσηγόρευον, ὅπερ ἔκαστος τῶν δαιμόνων ἔαυτῷ ἐτίθετο. "Οτε δὲ Σωκράτης λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς ταῦτα εἰς φανερὸν ἐπειράτη φέρειν καὶ ἀπάγειν τῶν δαιμόνων τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὶ οἱ δαιμονες διὰ τῶν χαιρόντων τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων ἐνήργησαν ὃς μένειν καὶ ἀσεβῆ ἀποκτάνεσθαι. 2 Ἀπολ. κ. 1 - 10. Καὶ οἱ προγεγενημένοι τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον. λόγῳ πειραθέντες τὰ πράγματα θεωρῆσαι καὶ ἐλέγειν, ὡς ἀσεβεῖς καὶ περίεργοι εἰς δίκην ἴχθυσαν. "Ο πάντων δὲ αὐτῶν ἐντονώτερος πρὸς τοῦτο γενόμενος Σωκράτης τὰ αὐτὰ ἡμῖν ἐνεκλήσῃ καὶ γὰρ ἔφασαν αὐτὸν καὶνά δαιμονια σισφερεῖν . . . δὲ δαιμονικοὶ μὲν τοὺς φαῦλοις καὶ τοὺς πράξαντας ἢ ἔφασαν οἱ ποιηταὶ . . . παραιτεῖσθαι τοὺς ἀνθρώπους ἐδίδαξε, πρὸ δὲ οὗ δὲ τοῦ λόγου ὡστοῦ διὰ λόγου ζητήσεως ἐπὶ γνώσιν προστρέπετο εἰπών· τὸν δὲ πατέρα καὶ δημιουργὸν πάντων οὖθ' εὑρεῖν ὅμδιον οὖθ' εὑρόντα εἰς πάντας εἰπεῖν ἀσφαλέσσει.

⁴⁾ 1 Ἀπολ. κ. 53: οὐ γὰρ ἄλλο τι ἀγωνίζονται οἱ λεγόμενοι δαιμονες ἢ ἀπάγειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ ποιήσαντος θεοῦ καὶ τοῦ πρωτογόνου αὐτοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς μὲν τῆς γῆς μὴ ἀπαίρεσθαι δυναμένους τοῖς γηῖνοις καὶ χειροποιήτοις προσῆλθσαν, καὶ προσηλοῦσι, τοὺς δὲ ἐπὶ θεωρίαν θείων δριῶντας ήν μὴ λογισμὸν σώφρονα καὶ καθαρὸν καὶ ἀπαθῆ ἔχοντιν, εἰς ἀσέβειαν ἐμβάλλουσιν.

⁵⁾ Ἰδε σημ. 3 ἐν τέλει.

⁶⁾ Διαλ. κ. 1. Οὐχ οἱ φιλόσοφοι περὶ Θεοῦ τὸν ἀπαντα ποιοῦνται λόγον . . . καὶ περὶ μοναρχίας αὐτοῖς καὶ προνοίας αἱ ζητήσεις γίνονται ἐκάστοτε; πρᾶλ. § 9, σημ. 9.

⁷⁾ Διαλ. κ. 4 ἢ τὸν Θεόν ἀνθρώπου νοῦς ὅψεται ποτε, μὴ ἀγίῳ πνεύματι κεκοσμημένος.

⁸⁾ 1 Ἀπολ. κ. 6, 10, 20. Οἱ λεγόμενοι δὲ Στωϊκοὶ καὶ αὐτὸν τὸν Θεόν εἰς πῦρ ἀναλύεσθαι δογματίζοντες καὶ αὐτὸν πάλιν κατὰ μεταβολὴν τὸν κόσμον γενέσθαι λέγουσιν· ήμετες δὲ ιρεττόν τι τῶν μεταβαλλομένων νοοῦμεν τὸν πάντων ποιητὴν Θεόν. Εἰ οὖν καὶ ὁμοίως τινὰ τοῖς παρ' ὑμῖν τιμωμένοις ποιηταῖς καὶ φιλόσοφοις λέγομεν, ἔνια δὲ καὶ μετεῖδόν τοις καὶ θεῖοις καὶ μόνοις μετεῖδον πάντας ἀδίκως μισούμενα;

§ 12. ¹⁾ Ἡ λέξις πίστις ἐσχηματίσθη ὅμοίως καὶ ἡ λ. κύστις (ἔκυθον' κεύθω) φάτις, μῆτις, χῆτις, καὶ τὴν αὐτὴν ἔχει ἀναμφιβόλως ἀρχήν μετὰ τοῦ πείθω (ποιητ. ἐπιθον, πεπίθω) καὶ τοῦ Λατ. fido.

²⁾ Ἀναφέρω ἐνταῦθα τὸν Ritschel ('Η γένεσις τῆς καθολικῆς ἐκκλησ. σελ. 304, 306) καὶ τὸν Engelhardt ἐν τῷ συγγρ. περὶ Ἰουστίνου, λέγοντα ἐν σελ. 188· «τὸ πιστεύειν καὶ πείθεσθαι παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ σημαίνει ἀπλῶς: ἀληθὲς ἡ γεῖσθαι, περὶ τυνος πεπεισμένου εἶναι πιστεύειν τῷ Χριστῷ καὶ πείθεσθαι τῷ Χριστῷ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ νὰ θεωρῇ τις ως ἀληθὲς, τι ὁ Χριστὸς λέγει, πεπεισμένος, διὰ οὗτος εἶναι νίδις τοῦ Θεοῦ, ὁ Χριστὸς καὶ Σωτήρ. Διὰ τῆς πίστεως, οὗτο λαμβανομένης, ὁ ἀνθρώπος παρακινεῖται εἰς μετάνοιαν διὰ τὴν ἀδιζίαν του εἰς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας, ἀφοσίωσιν εἰς τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ εἰς τὸ δικαίως ζῆν ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς. Δύναται τις λοιπὸν νὰ χαρακτηρίσῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀπλῶς ως πιστοὺς καὶ τὴν πίστιν ως τὸ κεφάλαιον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄλλ' ὅμως οὐδέποτε νοεῖται ἡ πίστις ἐν τῇ ἐνοίᾳ τοῦ πεποιθέντος εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τῆς ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν, ἀλλὰ πάντοτε ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διὰ τῆς διδασκαλίας ἐνεργουμένης πεποιθήσεως, διὰ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀληθῆς καὶ διὰ ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ θεῖος διδάσκαλος τῆς ἀληθείας· ἡ δὲ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν διὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἔργον τῆς πίστεως. Ἡ θεμελιώδης σημασία: ως ἀληθὲς τι ὑπόλαμβάνει πανταχοῦ ἡ αὐτή τῆς πίστεως ἀναφερομένης εἴτε εἰς τὴν διδασκαλίαν διὰ ὁ Θεός θολάζει τὸ κακόν καὶ ἀμείβει τὸ ἀγαθόν, εἴτε εἰς τοῦτο, διὰ ὁ Θεός εἶναι ὁ πατήρ τῶν ἀρετῶν καὶ διὰ μεριμνῆς περὶ τοῦ κόσμου καὶ προνοεῖ περὶ τῶν ἀνθρώπων.

³⁾ Ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ τὸ δοξάζειν ὅγι μόνον περὶ τῶν γνωμῶν τῶν θύραθεν (1 Ἀπ. π. 4) ἀλλὰ καὶ τῶν χριστιανῶν 1 Ἀπολ. π. 12, 42, 60 κλπ. δόξα Διαλ. π. 10.

⁴⁾ Ἐπεξερχόμενος τὰ συγγραμ. τοῦ Ἰουστίνου εἰκοσάκις ἐσημείωσα τὸ οὖσ. πίστις ἀλλὰ μόλις εἰς τρία χωρία θά ηδύνατό τις νὰ ὑποστηρίξῃ διὰ ἡ λ. δηλοῦ τὴν πειθώ, ως πίστιν ἔχειν (1 Ἀπολ. π. 52) ποβλ. τὴν πειθώ ἔχειν (Διαλ. π. 52). πειθώ καὶ πίστιν ἐμφορεῖν (1 Ἀπολ. π. 53), πείθει τε καὶ εἰς πίστιν ἀγει (Ἀπολ. π. 10). Καίτοι ἐγὼ δὲν ἀμφιβάλλω διὰ ἡ μὲν πειθώ ἡ δι' ἀποδείξεων ἀναφέρεται εἰς τὴν διάνοιαν, ἡ δὲ πίστις εἰς τὸ συγαίσθημα καὶ τὴν ψυχήν.

⁵⁾ 1 Ἀπολ. π. 19, 21, 66· δοσαύτως πείθεσθαι 1 Ἀπ. π. 12, 25, 59. 2 Ἀπ. π. 1, 11. Διαλ. π. 11, 58.

⁶⁾ Πιστεύειν, διὰ Διαλ. π. 46, 65, 67, 96, 106· πείθεσθαι, διὰ 1 Ἀπολ. π. 39, 47, 53, Διαλ. π. 46, 65, 67, 96 κλπ. πεισθῆναι καὶ πιστεῦσαι, διὰ 1 Ἀπολ. π. 8, 10, 61. Αὐτόθι π. 17 πιστεύοντες, μᾶλλον δὲ καὶ πεπεισμένοι ὅπου ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται διὰ τὸ πιστεύειν δὲν εἰσθαι δηλοῦ ἀνώτερον βασιμὸν βεβαιότητος ἡ τὸ πιστεύειν δὲν εἶναι ἀπορον. διὰ δοξάζειν περὶ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν (ἴδε ἀνωτ. σημ. 3) παρέλαβε καὶ τὸ πιστεύειν ἐν τῇ σημ. ταύτῃ. Ἀλλὰ ποβλ. αὐτόθι π. 30: οὐ τοῖς λέγοντις πιστεύοντες, ἀλλὰ τοῖς προφητεύοντι πρὸν ἡ γενέσθαι κατ' ἀνάγκην πειθόμενοι· εἰς οὖν εὐχερῶς ἐρμηνεύεται καὶ τὸ ἡμ. χωρίον, ἀν διὰ τοῦ πεπεισμένοι νοηθῆ ἡ πειθώ ἡ δι' ἀποδείξεων διὰ δὲ τοῦ πιστεύειν ἡ πεποιθησίς εἰς τινα καὶ ἡ ἐκ ταύτης μόνης γινωσκομένη δόξα.

⁷⁾ Διαλ. π. 107 πιστεύσαντες, διὰ ἐλεήμων δ Θεός καὶ φιλάνθρωπος κλπ.

⁸⁾ Ἀπολ. π. 19.—⁹⁾ Ἀπολ. π. 19. Διαλ. π. 20. Συχνότερον τὸ πείθεσθαι 1 Ἀπολ. π. 25, 31, 32. Διαλ. π. 44 κλπ.

¹⁰⁾ Τοῦτο δὲν διέφυγε τὸν Engelhardt, διστις μετὰ τὰ ὑπ' ἐμοῦ ἀνω παρατεθέντα ἐπάγεται τάδε: ἐπειδὴ πᾶσα χριστιανικὴ βεβαιότης πιγάζει ἀπὸ τῆς ἐκπληρωθείσης προφητείας, ἐπεται διὰ ἡ χριστιανικὴ πίστις πρὸ πάντων

εἶναι τὸ νομίζειν ἀληθὲς ὅτι προεφητεύθη καὶ ἐπειδὴ πᾶσα διδασκαλία μόνον διὰ τῆς μαρτυρίας τῶν προφητῶν καὶ τοῦ Χριστοῦ ἀποδεικνύεται ὡς ἀληθής, οὗτο καὶ πᾶσα γνητὴ χριστιανικὴ πεποίθησις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πίστις εἰς Χριστὸν «ἄλλος ὥφειλεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ γαμικτῷσθῇ καὶ ὡς πίστις εἰς τὸν προφήτα».

ii) 1 Ἀπολ. κ. 13.—¹³⁾ Διαλ. κ. 40.—¹⁴⁾ Διαλ. κ. 121.—¹⁵⁾ Διαλ. κ. 52.—¹⁶⁾ Διαλ. κ. 53.—¹⁷⁾ Διαλ. κ. 44, 99, 119.—¹⁸⁾ Διαλ. κ. 69.—¹⁹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 49, Διαλ. κ. 100 πιστιν καὶ χ. λαβοῦσα.—²⁰⁾ Διαλ. κ. 100, 135, 138.—²¹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 18, Διαλ. κ. 23, 63, Διαλ. κ. 40.—²²⁾ 1 Ἀπ. κ. 31, 32, 63, Διαλ. κ. 40 κ. ἔ. Προβλ. αἴματι σωτηρίᾳ πιστεύειν Διαλ. κ. 54 κ. ἔ. πιστεύειν τοῖς προφήταις, τοῖς ἀπόστολοις, τοῖς προφητικοῖς κηρύγμασιν κλπ. 1 Ἀπολ. κ. 30, 33, Διαλ. κ. 7, 9, 115.—²³⁾ Διαλ. κ. 83.

²⁴⁾ Διαλ. κ. 16, 46 (ὅπου τὸ πιστεύοντες ἐπὶ τοῦτον τὸν σταυρὸν μέντα, ἐπιγνόντες, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, διακηρύσσει, ὅτι τὸ πιστεύειν ἐπὶ τὸν σταυρὸν θέντα δὲν σημαίνει τὸ πεπεισμένον εἶναι ἦτι τοιοῦτον), κ. 47, 69 (πείθων τοὺς ἐπ' αὐτὸν πιστεύειν μέλλοντα), κ. 76, 94 (σωτηρίαν δὲ τοῖς ἐπὶ τοῦτον τὸν διὰ τοῦ σημείου τοῦτου... θανατοῦσθαι μέλλοντα ἀπὸ τῶν δηγμάτων τοῦ ὕφεως προβλ. κ. 91 οὐ γάρ ἐπὶ ὄφιν ἡμᾶς πιστεύειν κλπ. ἐνταῦθα δεῖλον, ὅτι τὸ πιστεύειν δὲν δύναται ἵσα καὶ τὸ ἀληθὲς νομίζειν) κ. 110, 116, 121, 139.

²⁵⁾ Διαλ. κ. 91.—²⁶⁾ Διαλ. κ. 116.—²⁷⁾ Διαλ. κ. 26, 30, 35, 40, 42, 63, 70, 89 κλπ. Οὐχὶ ἄλλως νοητέον ὅπου ἀπαντᾷ ἀνευ ἀντ. 1 Ἀπολ. κ. 50 ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες καὶ δύναμιν λαβόντες κ. 63 κλπ. δμοίως τὸ πιστὸς ἐνεργητ. 1 Ἀπολ. κ. 53, 60 κλπ. ἀπιστος ἐνεργητ. Διαλ. κ. 91, ἀπιστοι καὶ ἀπισθεῖς Διαλ. κ. 140 (ἀπειθής κ. 120), ποτ. 1 Ἀπολ. κ. 33, Διαλ. κ. 68 κ.α.π.

²⁸⁾ Διαλ. κ. 8.—²⁹⁾ κ. 138.—³⁰⁾ 1 Ἀπολ. κ. 5, 14, 63. Καὶ δμοῦ: πεπιστευκέναι καὶ πείθεσθαι τῷ Χριστῷ Διαλ. κ. 47. Ὁμοίως πείθεσθαι τοῖς προφήταις, τοῖς θεοῖς λόγοις, τῇ βουλῇ τοῦ Θεοῦ κλ. 1 Ἀπολ. κ. 30, Διαλ. κ. 48, 130, 137.

³¹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 48, Διαλ. κ. 16 (ὅπου ὑμέσως μετὰ τά: καὶ νῦν τὸν ἐλπίζοντας ἐπ' αὐτὸν καὶ τὸν πέμψαντα αὐτὸν ἐπιφέρεται: καταρρίψεντοι ἐν ταῖς συναγωγαῖς ἡμῶν τὸν πιστεύοντας ἐπὶ τὸν Χριστὸν ὅθεν δῆλον, ὅτι πιστεύειν ἐπὶ τι καὶ ἐλπίζειν ἐπὶ ταῦτησμα παρὰ τῷ Τίουστ.) κ. 47, 69, 101 (ἐνθα τά: ὄντειδος ἀνθρώπων... δηλευτικά ἔστι τοῦ καὶ πατέρας αὐτὸν δμολογεῖν τὸν ἐλπίσαντας ἐπὶ τὸν Θεὸν παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ἀνωτέρω λεγόμενα: ὄντειδος μὲν γάρ ἡμῖν τοῖς εἰς αὐτὸν πιστεύοντιν κλ. ἐπικυροῦσιν δ ἄνω εἶπον δμοίως δὲ τὸ αὐτό τις παρατηρεῖ συγκρίνων τὸ ἐν κ. 112: οὐ γάρ καταλιπόν τὸν Θεὸν ἐπὶ θηρίον... ἐπειδεὶ τὸν λαὸν ἐλπίζειν πρὸς τὸ ἄνω ἐκ τοῦ κεφ. 91 μνημονεύσθεν: οὐ γάρ ἐπὶ ὄφιν ἡμᾶς πιστεύειν τὸ προφητικὸν πνεῦμα... ἐδίδασκεν κλπ.), κ. 135. Διαλ. κ. 7: καταλιπόντι δὲ τὸν Θεὸν καὶ εἰς ἄνθρωπον ἐλπίσαντι κλ. κ. 10: ἐπ' ἄνθρωπον τὰς ἐλπίδας ποιούμενοι.

³²⁾ 1 Ἀπολ. κ. 14. Διαλ. κ. 80.—³³⁾ Διαλ. κ. 110.

³⁴⁾ 1 Ἀπολ. κ. 14, 25, 49, 61.

§ 13. i) Προβλ. Διαλ. κ. 53: μετὰ γάρ τὸ σταυροῦνται οἱ σὺν αὐτῷ ὄντες μαθηταὶ αὐτοῦ διεσκεδάσθησαν, μέχρις ὅτου ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ πέπεικαν αὐτοὺς ὅτι οὕτως προεπεφήτευτο περὶ τοῦ παθεῖν αὐτόν καὶ οὕτω πεισθέντες καὶ εἰς τὴν πᾶσαν οἰκουμένην ἔξελθόντες ταῦτα ἐδίδαξαν. "Ο θεν καὶ ἡμεῖς βέβαιοι ἐν τῇ πίστει καὶ μαθηταί αὐτοῦ ἐσμεν, ἐπειδὴ καὶ ἀπὸ τῶν προφητῶν καὶ ἀπὸ τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην εἰς ὅνομα τοῦ ἐσταυρωμένου ἐκείνου δρμένων καὶ γινομένων θεοσεβῶν τὴν πειθὼ ἔχομεν. 1 Ἀπολ.

π. 53· τίνι γάρ ἀν λόγῳ ἀνθρώπῳ σταυρῷ θέντι ἐπειθόμεθα· εἰμὶ μαρτύρια πρὸν ἣ ἐλθεῖν αὐτὸν ἀνθρώπον γενόμενον κακηρυγμένα περὶ αὐτοῦ εὑρομενούς· καὶ οὕτως γενόμενον ἔωρῶμεν; καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ κεφ.: τὰ τοσαῦτα γοῦν δρῶμεν πειθώ καὶ πίστιν τοῖς τάλησθες ἀσπαζομένοις καὶ μὴ φιλοδοξοῦσι μηδὲ ὑπὸ παθῶν ἀρχομένοις μετὰ λόγου ἐμφορῆσαι δύνανται. Τοῦτο μάλιστα κατανοοῦμεν ἐκ τεύτων τῶν χωρίων, ἐν οἷς ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀνατιθέντος εἴναι εἰς τὸν Θεόν. Ἀλλὰ τὴν σημ. τῆς δήσεως ταύτης διαγινώσκομεν οὐχὶ τόσον ἐκ τοῦ κεφ. 61 δοσον ἐκ τῶν λοιπῶν χωρίων. 1 Ἀπολ. π. 49. Οἱ ἀπὸ τῶν Ἐθνῶν, μηδέποτε μηδὲν πιστεύσαντες περὶ τοῦ Χριστοῦ, μέχοις οὖς οἱ ἀπὸ Ἱερουσαλήμ ἔξελθόντες ἀπόστολοι αὐτοῦ ἐμήνυσαν τὰ περὶ αὐτοῦ καὶ τὰς προφητείας παρέδωκαν, πληρωθέντες τὸν Καρδικὸν περὶ τοῦ Χριστοῦ εαυτοὺς ἀνέθηκαν· ὅμοιώς κ. 14: δν τρόπον καὶ ἡμεῖς μετὰ τὸ λόγον πειθώντες εἴναι εἰς τὸν μὲν ἀπέστη μεν, θεῷ δὲ μόνῳ τῷ ἀγεννήτῳ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ εαυτοὺς ἀνέθηκαν· ὅμοιώς κ. 14: δν τρόπον καὶ ἡμεῖς μετὰ τὸ λόγον πειθώντες εἴναι εἰς τὸν μέν πατέρα εἶναι τῷ ἀγεννήτῳ Θεῷ δὲ καὶ μαγικαῖς τέχναις χρωμενοί, νῦν ἀγαθῷ καὶ ἀγεννήτῳ Θεῷ εαυτοὺς ἀνατεθεικότες. Κατὰ ταῦτην τὴν ἔννοιαν δύνανται νὰ λεχθῇ τὸ ὑπὸ τοῦ Engelhardt γραφόμενον: ὅτι ὁ ἀνθρώπος διὰ τοῦ λυτρωτοῦ τῷ θεῷ εαυτὸν ἀνατίθησιν ἢ ὅτι ἡ εἰς τὸν Θεὸν ἀφοσίωσις διὰ τοῦ Χριστοῦ εἴναι ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως ταύτης· βεβαίως εἰμὶ πλεδέχοντο τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου οὐδέποτε θύμπετρόποντο τῶν εἰδώλων οὐδὲ τῷ Θεῷ εαυτοὺς θὰ προσῆγον· ἀλλὰ φυθοῦμαι μήπως ἄλλο τι νοεῖ ὁ σοφὸς ἀνήρ, διότι δλίγῳ ἀνωτερῷ λέγει: συμφώνως πρὸς τὴν πανταχοῦ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ τηρουμένην σημασίαν τῆς πίστεως, πίστις εἰς τὸν Θεόν είναι ἡ γνῶσις, ἡ κατανόησις καὶ βεβαιότης ὅτι αὐτὸς είναι ὁ πατήρ καὶ κύριος τοῦ κόσμου, δημιουργὸς καὶ κριτής, δωρητής τῶν λογικῶν δυνάμεων, τοῦ νόμου καὶ τῆς αἰωνίας ζωῆς· καὶ ὅπου παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ εὑριθαι ἡ φρ. Θεῷ πιστεύειν νοεῖται ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ Θεὸς δύνανται νὰ ἐπιτελέσῃ ὅτι δύνασθετο, ὅτι διὰ τοῦ Χριστοῦ τῷ κόσμῳ ἐγγνώρισε. Καὶ ἐν τῇ ἐπισημειώσει εἰς ταῦτα: Καὶ Ι Απ. 13 ὅπου λέγεται, ὅτι αἰτούμεθα παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν ἀφθαρσίαν διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ, νοητέαν ἐκ τῆς συναφείας τὴν πίστιν, ὅτι ὁ Θεὸς δύναται νὰ παράσχῃ τὴν ἀφθαρσίαν· Ἀλλ' ἡ ἔννοια δὲγ δύπλαζει ἐν τοῖς συμφραζομένοις, ἐπεισάγεται δὲ ἔξωθεν είναι τὸ αὐτό, ὡς εἴ τις διετείνετο, ὅτι ἐν τῇ εὐχῇ τούτως εἴλι μοι βοηθός ὁ Θεὸς κατὰ τὴν ἐμήν πίστιν τὸ κατὰ τὴν ἐμήν πίστιν ἐδίλου τὴν πίστιν, ὅτι ὁ Θεὸς δύναται καὶ τὸ θέλει νὰ βοηθῇ. Οὔτε τὰ πρότερα ἔκεινα ἔχουσι κάλλιον. Ἐὰν ἀληθεύῃ τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον: ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν διὰ τοῦ Χριστοῦ είναι ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως· ἡ πίστις αὗτη πρέπει νὰ περιέχῃ καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ πεποίθεντος· διτεῖν τις οὐ πέποιθεν οὐδὲ ἐαυτὸν ἀνατίθησιν· ἀλλὰ μήν νοεῖται μόνον ἡ πεποίθησις ὁ Θεὸς δύναται ἐκτελέσαι τὰ ἐπιτηγγελμένα καὶ τελέσει ταῦτα κλπ. Θεοὶ ἀθανάτοι: διατὶ οὐχὶ καὶ διὰ τὸ είναι αὐτὸν πατέρα, ἀγαθόν, ἐλεήμονα καὶ φιλάνθρωπον καὶ ἄλλα τοιαῦτα, πολλάκις ἐπαναλαμβανόμενα. Ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ χωρίῳ ἀπαντῶσι καὶ ταῦτα: «πεπεισμένοι ὅτι πάνθ' ὅσα δύνασθετο ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀγαθὰ ἀπόδισσι ἡμῖν καὶ ἔκεινα: καὶ γὰρ τὸν παντοκράτορα Θεὸν Χριστὸν καὶ οἰκτίζοντα δρῶμεν διατὶ δὲν συνεχετάζονται καὶ τὰ δύο ταῦτα ὅμοι; μήπως τυχὸν προαιρούσις εἰς τὴν τετρακιμένην γνώμην. ὅτι ὁ χριστιανισμός καὶ ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων πατέρων είναι τῆς διανοίας μᾶλλον ἢ τῆς καρδίας.

²⁾ Διαλ. π. 39, 139. "Οὐδεν οἱ πάντοις — ἀνθρώποι — πιστεύοντες ἐπὶ τὸν Χριστὸν καὶ ἐγνωστοῖς τὴν ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ καὶ τῶν προφητῶν αὐτοῦ ἀληθείαν, ἐπίστανται ἡμας αὐτῷ ἐν τῇ γῇ ἐκείνῃ γενηθεῖνοι κλπ. π. 121: ἡμῖν ἐδόθη καὶ ἀκοῦσαι καὶ συνεῖναι καὶ σωθῆναι διὰ τούτου τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ τοῦ πατρὸς ἐπιγνῶναι πάντα π. 110:

ἱμεῖς δὲ οὐδὲν τοιοῦτον πράξαντες μετὰ τὸ ἐπιγνῶναι τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ. κ. 96: ἐπίγνωτε μᾶλλον τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ (πρβλ. κ. 28: γνῶτε τὸν Χριστόν), ὅπου ὑναμιριβύλως ὁ λόγος περὶ τῆς γνώσεως τῆς πορίζομένης διὰ τῆς πίστεως.

*) Διαλ. κ. 14. (ἔνθα: τὸ λουτρὸν τῆς μετανοίας καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, παραβλήτεον πρὸς τὸ 1 Ἀπολ. κ. 16: ὅσοι δ' ἀν πειθῶσι καὶ πιστεύσωσιν ἀληθῆ ταῦτα . . . εἰναι . . . εὔχεσθαι τε καὶ αἴτειν παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἀφεσιν διδάσκονται· ἔπειτα ἀγονται ὡρὲ ἥμιν ἐνθα μῆδορ ἐστί . . . καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λουτρὸν φωτισμός, ὃς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῷ νταῦτα μανθανόντων. πρβλ. Διαλ. κ. 8. εἰ οὖν ἀντιποιῇ σωτηρίας καὶ ἐπὶ τῷ Θεῷ πέποιθας παρέστιν ἐπιγνῶντας οἱ Χριστὸν τοῦ Θεοῦ καὶ τελείῳ γενομένῳ εὑδαιμονεῖν.—κ. 44. σπουδάσαι δεῖ ἐπιγνῶναι δι' ἣς ὄντος ἀφεσις ὑμίν τῶν ἀμαρτιῶν γενιήσεται . . . ἔστι δὲ οὐκ ἄλλη ἢ αὐτῇ, ἵνα τοῦτον τὸν Χριστὸν ἐπιγνῶντες καὶ λουσάμενοι τὸ ὑπέρ ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν . . . λυτρὸν ἀναμαρτήτως τὸ λοιπὸν ζήσητε, τοῦθ' ὅπερ ἐν παραλλήλῳ χωρίῳ οὗτοι φέρεται (κ. 95): ἐπιγνῶντες τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν τὸ ἐπιγνῶντας καὶ τὸ μανθάνειν ἐκεῖνο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὅτι προσκτάται τις διὰ τῆς πίστεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν παραπλησίοις χωρίοις ἀπαντᾶ ἡ λ. πίστις ἐν τῇ τοῦ γινώσκειν ἐννοίᾳ (αὐτ. κ. 138): ὁ Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὃν καὶ ἀρχὴ πάλιν ἄλλου γένους γέγονε, ταῦτα ἀναγεννηθέντος ὑπ' αὐτοῦ δι' ὄντος καὶ πίστεως καὶ ξύλου κλπ. καὶ κατωτέρω: δι' ὄντος καὶ πίστεως καὶ ξύλου οἱ προπαρασκευαζόμενοι καὶ μετανοοῦντες ἐφ' οἷς ἡμιαρτον ἐκφεύγονται κλπ. κ. 20, 27, 28, 69.

*) Εἰ δέναι τὸν Θεόν, Διαλ. κ. 10, θεὸν γινώσκειν Διαλ. κ. 14, ἐπιγνῶναι τὸν ποιητὴν τῶν ὅλων κ. 34. Ὁμοίως: Ἰουδαῖοι δικαίως ἐλέγχονται . . . ὡς οὕτε τὸν πατέρα οὕτε τὸν υἱὸν ἔγνωσαν οἱ γάρ τὸν γίνοντας πατέρα φάσκοντες εἶναι ἐλέγχονται μήτε τὸν πατέρα ἐπιστάμενοι, μήτε δὲ τοῦτον γίνοντας τῷ πατρὶ τῶν ὅλων γινώσκοντες 1 Ἀπ. κ. 63 (πρβλ. χωρίον παραλλήλον Διαλ. κ. 136 ὁ γάρ τοῦτον ἀγνοεῖ καὶ τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰ οὐ πιστεύει τις εἰς αὐτὸν κλπ.).

*) Διαλ. κ. 47 τοὺς δὲ ὄμοιο γῆσαντας καὶ ἐπιγνῶντας τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν καὶ ἥτινοῦν αἵτια μεταβάντας ἐπὶ τὴν ἐννομον πολιτείαν, ἀρνησάμενοι, δτι οὗτός ἐστιν δ. Χριστὸς κλ. ἔνθα, καὶ τὰ προηγούμενα: ἐὰν δὲ οἱ ἀπὸ τοῦ γένους τοῦ ὑμετέρου πιστεύειν λέγοντες ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστόν, καὶ τὰ ἐπόμενα: καὶ τοὺς ἀπὸ τοῦ σπέρματος τοῦ Ἀβραὰμ . . . ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστὸν μὴ πιστεύοντας, ὡς καὶ τὰ δλίγῳ ἀγωτέρω: μετὰ τοῦ ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστὸν ἐλπίζειν καὶ τὰ ἀμέσως τοῦ ἡμ. χωρίου προηγούμενα: μετὰ τοῦ φυλάσσειν τὴν εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ ὄμοιο γίαν, ταῦτα πάντα ἴκανῶς δηλοῦσιν, δτι διὰ τῶν λέξεων τούτων ἐμφαίνεται τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, γινομένης μόνον ταύτης τῆς διακρίσεως δτι προκειμένου περὶ τοῦ Χριστοῦ προηγεῖται τὸ ἐπιγνῶναι τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν καὶ ἔπειται τὸ πιστεύειν ἦλπίζειν ἐπὶ τὸν Χριστόν, ὡς γίνεται δηλον ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐτοῦ κεφ. μετὰ τοῦ καὶ τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν ἐπὶστασθαι, δηλονότι καὶ πεπιστευκέναι καὶ πείθεσθαι αὐτῷ (ὅπου τὸ πείθεσθαι = ὑπακούειν, ἔπεισθαι, ἔρχεται μετὰ τὸ πεπιστευκέναι καὶ τοῦτο πάλιν μετὰ τὸ ἐπὶστασθαι): τὸ αὐτὸ δηλοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ 46 κεφ.: ἐὰν δέ τινες καὶ νῦν ζεῖν βούλωνται φυλάσσοντες τὰ διὰ Μωϋσέως διαταχθέντα καὶ πιστεύσωσιν ἐπὶ τοῦτον τὸν σταυρωθέντα Ἰησοῦν, ἐπιγνόντες, δτι αὐτός ἐστιν δ. Χριστὸς τοῦ Θεοῦ τοῦθ' ὅπερ πάλιν προέρχεται ἐκ τῆς ἀκοῆς καὶ κατανοήσεως τῆς θείας διδασκαλίας. "Οὐθεν ἐν 1 Ἀπ. κ. 36 ἀναγινώσκωμεν: ὅπερ μὴ νοήσαντες οἱ ἔχοντες τὰς βίβλους τῶν προφητῶν

Ιουδαῖοι οὐκ ἐγνώρισαν οὐδὲ παραγενόμενον τὸν Χριστόν. Διαλ. κ. 100: ἀπεκάλυψεν ἡμῖν πάντα δόσα καὶ ἀπὸ τῶν γραφῶν διὰ τῆς γάριτος αὐτοῦ νενοήκαμεν, γνόντες αὐτὸν πρωτότοκον μὲν τοῦ Θεοῦ κλπ. αὐτ. κ. 95, 96.

^{α)} Διαλ. κ. 46.—^{β)} Θεὸν ἄνωθεν προελθόντα — γνωρίζειν Διαλ. κ. 64, παθητικῶς: Θεὸς γνωρίζομενος γνόντες αὐτὸν πρωτότοκον... τοῦ Θεοῦ, Διαλ. κ. 100, δν καὶ ἡμεῖς ἐπέγνωμεν Χριστὸν οὐδὲν Θεοῦ αὐτ. κ. 132.

^{γ)} 1 Ἀπ. κ. 13. υἱὸν αὐτὸν τοῦ ὄντος θεοῦ μαθόντες τὸ μανθάνειν δηκοῖ διικαὶ τὸ γνῶναι ἵη ἐπιγνῶναι μὲ τὴν διαφορὰν μόνον διτεῖ μαθεῖν χρονικῶς προηγεῖται, ἐπεται τὸ γνῶναι καὶ ἀκολουθεῖ τὸ πιστεύειν, πρβλ. 1 Ἀπ. κ. 12: εἰ δὲ ἔμαθον καὶ ἐπείσθησαν, καὶ σημ. 1.

^{δ)} Ἔν τῇ αὐτῇ σημ. συχνὰ μὲ τὴν διαφορὰν ἵσως ὅτι τὸ δικολογεῖν ἐκφράζει τὴν ἔξωτερικὴν πρᾶξιν· τὴν ἀντίστροφον κλίμακα ἀπὸ τῶν ἔξω ἐπὶ τὰ ἔσω ἐχομένην ἐν Διαλ. κ. 131 διμολογία, ὑπακοή, εὐσέβεια.

^{ε)} 1 Ἀπολ. κ. 19 κρείττον δὲ πιστεύειν καὶ τὰ τῇ ἔαυτῶν φύσει καὶ ἀνθρώποις ἀδύνατα, ἥ διμοίως τοῖς ἄλλοις ἀπιστεῖν παρειλήφαμεν, ἐπειδὴ καὶ τὸν ἡμέτερον διδάσκαλον Ἰησοῦν Χριστὸν ἔγνωμεν εἰπόντα, τὰ ἀδύνατα παρὰ ἀνθρώποις δυνατὰ παρὰ Θεῷ.

§ 14. ¹⁾ Εὔσεβης Διαλ. κ. 5· εὔσεβεῖν Διαλ. κ. 10· εὔσέβεια Διαλ. κ. 14· θεοσέβεια Διαλ. κ. 80· θεοσεβὴς κ. 53· θεοσεβεῖν κ. 46· ἀσεβὴς 2 Ἀπ. κ. 2· ἀθεος 1 Ἀπ. κ. 6· ἀθεότης 1 Ἀπ. κ. 4.

²⁾ 1 Ἀπολ. κ. 3, 12. 2 Ἀπολ. κ. 15.—³⁾ 2 Ἀπολ. κ. 2· 1 Ἀπ. κ. 2, Ὁρθῶς δὲ Otto παρατιθεῖ: ὁ Ἰουστῖγος ἀποβλέπει εἰς τὰ ἐπίθετα τῶν πρώτων.—⁴⁾ Διαλ. κ. 222.—⁵⁾ Διαλ. κ. 136.—⁶⁾ Διαλ. κ. 46, 47.—⁷⁾ Διαλ. κ. 110.—⁸⁾ Διαλ. κ. 11.—⁹⁾ Διαλ. κ. 131.—¹⁰⁾ Διαλ. κ. 8.—¹¹⁾ Διαλ. κ. 45, 12) Διαλ. κ. 44.—¹³⁾ Διαλ. κ. 52.—¹⁴⁾ Διαλ. κ. 110.—¹⁵⁾ Διαλ. κ. 119, 16) Διαλ. κ. 131.—¹⁷⁾ Διαλ. κ. 118.—¹⁸⁾ 1 Ἀπ. κ. 4, 28, 43.—¹⁹⁾ 2 Ἀπολ. κ. 2, 115.—²⁰⁾ 1 Ἀπ. κ. 27, Διαλ. κ. 46.—²¹⁾ 1 Ἀπ. κ. 15.—²²⁾ Διαλ. κ. 47, 23) Ἀπ. κ. 23.—²⁴⁾ 1 Ἀπ. κ. 5, 2 Ἀπ. κ. 3, Διαλ. κ. 92.—²⁵⁾ Διαλ. κ. 47, 26) 1 Ἀπ. κ. 5.—²⁷⁾ 1 Ἀπ. κ. 27.—²⁸⁾ Διαλ. κ. 35.—²⁹⁾ Διαλ. κ. 108, 30) Διαλ. κ. 35.—³¹⁾ Διαλ. κ. 80.—³²⁾ Διαλ. κ. 82.—³³⁾ 1 Ἀπολ. κ. 10, 34) Διαλ. κ. 120.

³⁵⁾ Διαλ. κ. 23 - 93. "Οθεν μοι δοκεῖ καλῶς εἰρησθαι ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Κυρίου... ἐν δυσὶν ἐντολαῖς πᾶσαν δικαιοσύνην καὶ εὔσέβειαν πληροῦσθαι· εἰσὶ δὲ αὗται ἀμαρτίσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ δλης τῆς καρδίας σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν· δὲ γάρ ἐξ δλης τῆς καρδίας ἀγαπῶν τὸν Θεόν, πλήρης θεοσεβοῦς γνώμης ὑπάρχων οὐδένα ἄλλον τιμήσει θεόν· καὶ δ τὸν πλησίον ὡς ἐαυτὸν ἀγαπῶν ἀπερ δειπνούσης τούτῳ οὐν τῷ πλησίον καὶ εὐξαῖται ἀν καὶ ἐργάσαιτο γενέσθαι δ τὸν πλησίον ἀγαπῶν (δὲν βλέπω τίνος ἔνεκα καταγελῶσί τινες τῆς σειρᾶς τῶν σκέψεων τούτων διότι δὲν εἶναι συλλογισμός, ἀλλὰ μετὰ τὰ παρενθετικῶς κείμενα: οὐδεὶς δὲ βουλήσεται κλπ. διὰ τοῦ συνδέσμου οὖν ἐπανέρχεται δ συγγραφεὺς πρὸς τὸ βούλεται ἀγαθὸν καὶ μαῦτα σαφέστερον ἀναπτύσσει· διοίας παρενθέσεις μετὰ τοῦ δὲ γάρ ἀπαντῶσι πολλάκις παρὰ τοῖς θύρασθεν πρβλ. Θεού. 29,5: πλὴν Ἀργείων καὶ Ἀχαιῶν τούτοις δὲ εἰς ἀμφοτέροις φιλία ἥν. 'Ως λοιπὸν ἀνωτέρῳ τὸ ἀγαπᾶν τὸν Θεόν ἦτο εὔσεβοῦς γνώμης οὗτῳ καὶ τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον εἶναι δικαιαῖς γνώμης. 'Αλλ' οὐδὲ ἔμηκεν, καὶ ἀμεσως ἀμφότερα ἐδήλωσε μόνῳ τῷ δικαιοματι τῆς δικαιοσύνης: διχῇ οὖν τῆς πάσης δικαιοσύνης τετιμημένης πρός τε Θεόν καὶ ἀνθρώπους).

³⁶⁾ Πρβλ. ἄνω ἐν τῷ κειμ. ε, στ, ζ, η, θ, ι, ια, ιβ, ιγ καὶ τὴν σημ. 35,

^{α)} Λύτοις α.—^{β)} Οὗτο περὶ τῶν Ἐθνικῶν Διαλ. κ. 30· περὶ αἰρετικῶν πρᾶξιν, ἀνω ἐν τῷ κειμ. α, ιβ, ιδ, ιστ, ιζ.

^{γ)} Πλὴν τῶν Ἐθνικῶν καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἐνόμιζον ὅτι εὐσέβεια εἶναι ἡ τίμησις ἔξωτερικῶν πραγμάτων: ὑμεῖς δὲ πάντα σαρκικῶς νενοήκατε καὶ οὐ γε ἵσθε εὖ σέβειαν, ἐὰν τοιαῦτα ποιοῦντες τὰς ψυχὰς μεμεστωμένοι ἦτε δόλους κλπ. Προβλ. Διαλ. κ. 26.

^{δ)} "Ἄνω ἐν τῷ κειμ. δ", κλπ.

§ 15. ¹⁾ Τοῦτο ὅπερ συγγίγεται τὸ μὲν ἐκ χωρίων τοιούτων, οἷα: Διαλ. κ. 62: «οἱ ἀπὸ τῶν ἐθνῶν... διὰ τῆς πίστεως τῆς τοῦ Χριστοῦ θεοσέβεις καὶ δίκαιοι γενόμενοι», τὸ δὲ ἐντεῦθεν, ὅτι τὴν χρηστότητα τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν ἀποδίδοσιν εἰς τὴν πίστιν (πρβλ. Engelhardt c. 88). δὲν ἐναντιοῦσι ποὺς ταῦτα τὸ ἐν Διαλ. κ. 110: «γεωργοῦμεν εὐσέβειαν, δικαιοσύνην, φιλανθρωπίαν, πίστιν, ἐλπίδα τὴν παρ' αὐτοῦ τοῦ πατρός, κλπ.» ἐνταῦθα ἀπαριθμοῦνται μόνον αἱ ἀρεταὶ αἱ ἴδιαι τῶν χριστιανῶν αἵτινες προσεγένοντο αἵτοις οὐκ ἄλλοθεν ἢ ἐκ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἐπιστροφῆς, ὡς δεινύνουσι τὰ ἀμιέσως προηγούμενα: διὰ τῶν τοῦ Ἰησοῦ ἀποστόλων τὴν θεοσέβειαν ἐπιγνόντες, ἐπὶ τὸν Θεόν... κατεψήγομεν καὶ οἱ πολέμου καὶ ἀλληλοφονίας κλπ.

²⁾ 1 Ἀπολ. κ. 28: Εἰ δέ τις ἀπιστεῖ μέλειν τούτῳ (τ.ἐ. τῶν ἀνθρώπων) τῷ Θεῷ ἢ μὴ εἶναι αὐτὸν διὰ τέχνης διολογήσει, ἢ ὅντα χαίρειν κακίῃ φῆσει, ἢ λίθῳ ἐοικότα μένειν, καὶ μηδὲν εἶναι ἀρετὴν μηδὲ κακίαν, δοξῇ δὲ μόνον τοὺς ἀνθρώπους ἢ ἀγαθὸν ἢ κακὸν ταῦτα ἡγεῖσθαι· ἥπερ μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἀδικία ἐστίν. Διαλ. κ. 1: Ἄλλ' οἱ πλεῖστοι (τῶν φιλοσόφων) οὐδὲ τούτου πεφροντίκασιν, εἴτε εἰς εἴτε καὶ πλείους εἰσὶ Θεοί, καὶ εἴτε προνοοῦσιν ἡμίτον ἑκάστου εἴτε καὶ οὐ, ὡς μηδὲν πρὸς εὐδαιμονίαν τῆς γνώσεως ταύτης συντελούσης· ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς ἐπιχειροῦσι πείθειν, ὡς τοῦ μὲν σύμπαντος καὶ αὐτῶν τῶν εἰδῶν καὶ τῶν γενῶν ἐπιμελεῖται ὁ Θεός, ἐμοῦ δὲ καὶ σοῦ οὐκέτι καὶ τοῦ καθ' ἔκαστα· τοῦτο δὲ ὥπῃ αἵτοις τελευτῇ, οὐ χαλεπὸν συννοήσαι· ἀδεια γάρ καὶ ἐλευθερία λέγειν καὶ ἐπεσθαί τοῖς δοξάζουσι ταῦτα (τὸ κείμ. φαίνεται μοι ἐφθαρμένον· ἵστως τό: λέγειν καὶ ἐπεσθαί εἶναι γλῶσσα), ποιεῖν τε, δ.τι βούλονται καὶ λέγειν. μήτε κόλασιν φοβουμένοις, μήτε ἀγαθὸν ἐλπίζουσί τι ἐκ Θεοῦ. 2 Ἀπολ. κ. 5 τὴν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων εἶχεν ἐπιτρέψει ὁ Θεός τοῖς ἀγγέλοις· ἀλλ' οὗτοι παραβάντες τὴν πίστιν ἔξεπεσον τοῦ ἀξιόματος.

³⁾ 1 Ἀπολ. κ. 44: διὰ τοῦ προφητικοῦ πνεύματος προλέγει εἰς ἐπίστασιν καὶ ἀνάμνησιν ἀστὶ ἄγων τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, δειγνύει ὅτι καὶ μέλον ἐστὶν αὐτῷ καὶ προνοεῖται αὐτῶν.

⁴⁾ Διαλ. κ. 1. κακίζει τοὺς ἀπόδειξιν τῆς μὴ ὑπάρξεως τῆς θείας προνοίας ποιουμένους τὰς δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς εὐχάρας: ἐπεὶ οὐδὲν ἀν ηγόμενα αὐτῷ δι' ὅλης νυκτὸς καὶ ἡμέρας.

⁵⁾ 1 Ἀπολ. κ. 9. Ἄλλ' οὐδὲ θυσίαις πολλαῖς καὶ πλοκαῖς ἀνθῶν τιμῶνεν οὓς ἀνθρωποι μορφώσαντες καὶ ἐν ναοῖς ἰδρύσαντες θεοὺς προσωνύμιασαν, ἐπεὶ ἀψυχα καὶ νεκρά ταῦτα γινώσκωμεν καὶ θεοῦ μορφὴν μὴ ἔχοντα (οὐ γάρ τοιαύτην ἡγούμενα τὸν Θεὸν ἔχειν τὴν μορφήν, ἡγ φαός τυνος εἰς τιμὴν μεμιησθεῖ), ἀλλ' ἐκείνων τῶν φανέντων κακῶν δαιμόνων καὶ δνόμων καὶ σχήματα ἔχειν. Τί γε δεῖ εἰδόσιν ὑμῖν λέγειν, ἢ τὴν ὑλὴν οἱ τεχνῖται διατίθεασι ἔσοντες;... ὥπερ οὐ μόνον ἀλογον ἡγούμενα, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὑβρει τοῦ Θεοῦ γίνεσθαι, οὓς ἀρρητον δόξαν καὶ μορφὴν ἔχων ἐπὶ φθιαρτοῖς καὶ δεομένοις θεραπείας πράγμασιν δνομάζεται.—⁶⁾ Διαλ. κ. 19-24, 27, 30, 42-46, 92, 111, 138, 139.

⁷⁾ Διαλ. κ. 11, 26, 28, 43, 44, 67, 119, 135, 139, 140.

⁸⁾ 1 Ἀπολ. κ. 6· διολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομίζομένων θεῶν ἀθεού εἶναι, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου καὶ πατρός δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἀλλων ἀρετῶν, ἀνεπιμίκτουτε κακίας θεοῦ. Ἄλλ' ἐκείνον τε καὶ τὸν

παρ' αὐτοῦ νίὸν ἐλθόντα... πνεῦμά τε τὸ προφητικὸν σεβόμενα καὶ προσκυνοῦμεν λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ τιμῶντες.

⁹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 10: ἀλλ' οὐδὲ δέ εσθαι τῆς παρὰ ἀνθρώπων ὑλικῆς προσφορᾶς παρειλήφαμεν τὸν Θεόν, αὐτὸν παρέχοντα πάντα δοῶντες ἔκείνους δὲ προσδέχεσθαι αὐτὸν μόνον δεδιδάγμενα καὶ πεπεισμένα καὶ πιστεύομεν, τοὺς τὰ προσόντα αὐτῷ ἀγαθὰ μηδονέντος, σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν καὶ δσα οἰκεῖα θεῷ ἔστι, Αὐτόθι κ. 13, ἄλλοι μὲν οὖν ὡς οὐκ ἐσμέν τὸν δημουργὸν τοῦτον παντὸς σεβόμενοι, λέγοντες, λόγῳ εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας ἐφ' οὓς προσφερόμενα πᾶσιν... αἰνοῦντες μόνην ἀξίαν αὐτοῦ τιμὴν ταύτην παραλαβόντες, τὸ τὰ μπέκείνον εἰς διατροφὴν γινόμενα οὐ πυρὶ δαπανῶν, ἀλλ' ἔαυτοῖς καὶ τοῖς δεομένοις προσφέρειν, ἐκείνῳ δὲ εὐχαρίστους ὅντας διὰ λόγου πομπὰς καὶ ὑμνούς πέμπειν τοῦ γεγονένται... καὶ τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσεις πέμποντες — τίς σωφρονῶν οὐκ διπλογήσει;

¹⁰⁾ Διαλ. κ. 118: οὗτος γάρ ἐξαιρετος ιερεύς... οὗ ἐν τῇ πάλιν παρουσίᾳ μὴ δόξῃ τῷ λέγειν Ἡσαίαν... θυσίας ἀρ' αἰμάτων ἢ σπονδῶν ἐπὶ τῷ θυσιαστήριον ἀναφέρεσθαι, ἀλλ' ἀληθείαν καὶ πραγματικόν εἰνούς καὶ εὐχαριστίας. Αὐτόθι κ. 117: ὅτι μὲν οὖν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαριστίαι ὑπὸ τῶν ἀξιῶν γινόμεναι τέλειαι μόναι καὶ εὐάρεστοι εἰσι τῷ Θεῷ θυσίαι, καὶ αὐτός φησι. Ἐν ταῖς πνευματικαῖς ταύταις θυσίαις ἔχει διοίκησιν καὶ τὴν εὐχαριστίαν, περὶ τῆς πλήν τῶν κεφ. τούτων πρβλ. καὶ κ. 41, 61 - 67.